

РІДНЕ

МІСТО

ХАРКІВ 1944

СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ.

РІДНЕ МІСТО

ХАРКІВСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ДО РІЧНИЦІ ВИЗВОЛЕННЯ
ХАРКОВА

ВИДАВНИЦТВО
„СОЦІАЛІСТИЧНА ХАРКІВЩИНА“
ХАРКІВ—1944

Редакційна колегія:

В. ВЛАДКО,

Н. ЗАБИЛА,

О. ПОЛТОРАЦЬКИЙ,

М. ЧЕРНЯКОВ

Максим Рильський

ЯСНА ГОДИНА

Скільки ран і руїн, Україно,
при шляхах споришевих твоїх!
Як в'їдавсь тобі в тіло змінно
ненаситний холодний батіг!

Я проходжу по харківським бруку,
що ворожим проріс бур'яном.
І про муку, братів моїх муку
чи ж моїм написати пером?

Я побачив ті очі, де вчора
загніздився нечуваний жах,—
це ж сестра, це дочка моя хвора
тут ховалась у вогких ямах!

Це ж мої перелякані діти
тут зимою дрижали без сну,
це життя моє власне розбите
простогнало тут ніч не одну!

Та, лишаючи смугу криваву,
відповзає слизький супостат.
І Червоної Армії славу
я читаю в очах у дівчат.

Знову вийшла на сонце дитина,
робітник засукав рукава.
Бачиш, Харкове? Волі година,
більшовицька звитяга орлина
ясен прапор вгорі розвіва!

Харків, серпень 1943 року

Петро Дорошко

НАД ХАРКОВОМ НОВИЙ ЗАЙНЯВСЯ СВІТ

Над Харковом проходить світлий дощ,
принесений північними вітрами.

Він орошає поруділі трави,
змиває пил чужих слідів із плонц.

Він омиває дим і попіл з віт,
лє прохолоду на сухе каміння.

І раптом з хмари — сонячне проміння —
над Харковом новий зайнявся світ.

На кожній вулиці — сліди боїв,
і, світові показуючи рани,
стоять будинки — мужні ветерани,
до помсти кличуть, піднімають гнів.

І раптом світлий музики акорд
над площами гримить, над вулицями,
йдуть матері із рідними бійцями,
дівчата, юнаки, діди — народ.

З усіх кінців усі ідуть туди,
де з бронзи, від часу й негоди чорний,
стоїть Кобзар безсмертний, непоборний,
у гніві грізний, в пісні молодий.

Сіяє сонце, музика гримить,
іде народ, ідуть бійці-солдати,
ідуть, щоб клятву Кобзареві дати,
що Україні в вільній волі жити.

Проходить дощ. Роса спадає з віт.
Лунає пісня й музики акорди.

І Харків гомонить, веселий, гордий —
над Харковом новий сіяє світ.

Серпень 1943 року

Ол. Полторацький

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

(З щоденника гвардійця)

З полів південної Курщини ми спускаємося на Харківщину. Позаду — переорані нашою артилерією лани. Нам лишається тільки уявляти собі, що за свято всезнищучого вогню влаштували тут артилеристи і „катюшечники“; на десятки кілометрів — ями від вибухів снарядів, поцалені „ер-есами“ чотирикутники землі.

За смугою землі, де відбулася пекельна артпідготовка, йдуть нічим не зачеплені лани, дороги, де не побачиш жодної розбитої ворожої автомашини: фрїци після артпідготовки, скориставшись з нічної темряви, без бою втекли на дальші оборонні рубежі. Очевидно, вони десь на околицях Харкова.

Зрідка на шляху між полями соняшників можна помітити один-два трупи гітлерівців в сіро-зелених мундирах. Убиті в спину: це наші підстрелювали поодиноких втікачів, які спізналися сісти на автомашини.

Ось регулювальниця. Вона стоїть біля стовпа зі стрілкою, спрямованою на південь. На стрілці напис: „Харків“.

Харків мій рідний, втретє я підступаю до тебе протягом війни! Вірю, тепер це — востаннє.

Зупиняємося в селі за три кілометри від кордону України. Вночі хлопці бігали цілувати українську землю. Зірвав соняшника і послав пелюстки його в евакуацію — друзям і родині.

* * *

Ми вийшли праворуч від Харкова, на Богодухів. Очевидно, задумана глибока обхідна операція. Німці намагаються одрізати нас від основних сил. Вони пробують прокласти собі шлях вперед авіацією. Ескадрилья Ріхтгофена скидає на Богодухів сотні тонн бомб. Але гвардія стоїть на місці. Шлях Полтава — Харків перерізаний, нема сумніву, що німцям у Харкові не залишиться.

Ввечері я довідався, що Харків наш! На світанку ми виїжджаємо туди. Сімдесят кілометрів ідемо повз розбиті танки, обминаючи воронки від авіабомб.

От і ліс коло Дергачів. У ньому вогневі позиції нашої артилерії. Тут накопичуються бійці для нового удару. Дергачі. Ще кілька хвилин їзди машиною — і ми виїжджаємо на шосе, що веде безпосередньо до Харкова. Мінери ходять вздовж дороги зі своїми апаратами, виявляючи міни. Кожен місток по дорозі підірваний німцями. Назустріч нам мчать десятки автомашин, в яких сидять військові. Досить подивитися на них, щоб догадатися, що це харків'яни, такі ж, як і ми, поспішають до рідного міста. А от і перші цивільні. Вони йдуть не в Харків, а з нього. Кожен несе на плечах лопату. Сотні й сотні людей. А от і „рикша“ — перший, якого я бачу за всю війну. Його тачка пофарбована в блакитний колір, розмальована якимись квітами. Тепер тільки починаю я розуміти, яким став побут людей у Харкові — гордому колись місті заводів-велетнів. Харків зійшов з таксі і трамваїв на землю, люди, які працювали на заводах, перейшли на городництво.

Здаля помітно абриси Держпрому. Слава богу, хоч він уцілів! Раз Держпром є — значить, є і наш Харків! Є, принаймні, з чого починати.

Ми проїжджаємо Іванівку. Вщент розбита. Тут, очевидно, тількищо кінчилися дуже запеклі бої: від багатьох будинків лишилася сама бита цегла.

В'їздом Ібаррурі тихо підіймається вгору похоронна процесія. Труну тягне теж рикша. Життя йде своєю ходою, не зважаючи на воєнні події.

Ось і Держпром. Вибиті вікна. З полегкістю бачу, що всередині він цілий. Будинок спеціалістів — засмалений, з подряпанними стінами, з вибитими шибками, мовчазно розповідає, що довелося пережити йому за останній день. У повітрі запах диму: то догорають будинки на Благбазі.

А от і мій дім. Скільки разів я згадував його! Я вже підготовився побачити замість нього купи битої цегли. Ні, він стоїть, забруднений, на вулиці росте кукурудза, в садку свіжі сліди автомобільних скатів: видно, що допіру з нього виїхали важкі німецькі машини. Перед будинком нікого. Біжу в двір. Назустріч мені біжать дві жінки. Це сусідки, що пізнали мене. Кидаються на груди, обіймають і зразу починають ридати. Щастя бачити радянського офіцера

перемішується у них з тугою. Я ледве можу розібрати їхні слова, уривані риданнями:

— У мене сина забрали до Німеччини!.. У мене мати з голоду померла!..

Вони повідомляють, що в мене вдома „все в порядку“. Стрибаючи через три приступки, біжу до своєї хати, і мені на шию кидається родичка, що пережила тут ці страшні двадцять місяців. От і вдома!.. Аж дивно бачити свою бібліотеку, збережену нею, навіть халат... з ним тільки до окопу!..

Мою квартиру зразу заповнюють сусіди. Кожен приходить розповісти про своє горе. У кожного або дитину забрали до Німеччини, або хтонебудь помер з голоду. Люди змучені переживаннями. У кожного на устах одне запитання:— Ви повернулися назавжди, ви ніколи не здасте німцям Харкова?

Бідні мої, змучені земляки! Як боляче, що нам довелося залишити вас на ворога в трагічні дні жовтня 1941 року. Що сказати вам, чим виправдатися за позаторішній відступ? Єдиним: ворогу відплатимо за все, за все стократ!

* * *

Тількищо повернувся зі своєї харківської квартири мій приятель-гвардієць. Плюється й чортихається: в його домі німці влаштували солдатський будинок розпусти, а на його кімнаті висів транспарант: „Сюди дозволяється заходити тільки в веселому настрої“. Заспокоюю його тим, що тікали з його дому німці в дуже поганому настрої.

Ідемо на площу Дзержинського. На вулицях майже нікого. Якесь бабуся зустрічається нам. Тихо, так, що ми ледве чуємо, вимовляє:— Голубчики ви мої, ріднесенькі, милі ви бійці наші!..— і йде далі. От іще кілька жінок. Вітаємо їх: „Здрастуйте, землячки!“. Вони радо відповідають. Зелені, виснажені обличчя розквітають усмішками.

От і площа позаду Держпрому. Будинок спеціалістів. Навколо жодної людини. Все мертве. Двері до центрального входу зовні закриті цеглою. Біс його знає, може заміновано? Але варт увійти: на цьому парадному жив колись художник Каплан, він тепер в армії. Входимо на сходи, гукаємо, і лише луна відповідає нам. Входимо до капланової квартири—тільки папірець від мух звисає з дроту електролампи. Тут, видно, була якась німецька частина, судячи з уривків газет. Вивезено все, „під віник“.

Ідемо далі. Парк імені Шевченка. Пам'ятник на місці. У парку вже сидять на лавах лейтенанти з дівчатами.

Сумською йдуть одна за одною машини: віллісі, студебекери, наші „зісі“. Котить артилерія. Як на наші звиклі очі — нічого дивного. Але харків'яни дивляться на цю техніку широко розкритими очима: їх вражає, наскільки технічно зросла наша армія за два роки війни. Почекайте, ви ще не те побачите.

А от і несподіванка для нас: дівчата-міліціонерші в білих рукавичках на кожному розі. Цілий полк міліції ввійшов до Харкова слідом за наступаючими військами й зайняв усі пости. Здорово придумано!

Починається артстрілянина: на обрії, десь у районі Холдної гори, де зараз б'ються наші бійці, з'явилось кілька „юнкерсів“. Їх зустрічає могутній вогонь зеніток. Довідуємося, що з першої хвилини зайняття Харкова по місту розставлено цілу дивізію МППО.

Проходимо Сумською, площею Тевелева, Пушкінською. На стінах будинків можна ще дещо прочитати про вчорашній день Харкова. От напівзірвана обява якогось німецького коменданта: „Громадяни Харкова, більшість з вас зрозуміла, що треба боронити Харків від можливого наступу більшовиків і добровільно зголосилася на земляні роботи. Хто добровільно не піде копати окопи, того ми мобілізуємо... Хто тобі, холуєві, повірить про оту „добровільність“?! От плакат: „Віддавайте ваших дітей у німецькі родини“. Малюнок: за столом сидять німці. Українська дівчина, „щасливо“ посміхаючись, подає їм їжу на стіл. От, справді, „щастя“ — прислужувати фрицам! Згадую, що допіру мені розповіли про зрадника, німецького лакузу Варавву. Він писав у зрадницькій газеті заклики до харків'ян, щоб ті віддавали своїх дітей до Німеччини: мовляв, їх там навчать уму-розуму. Одного дня його власна дружина з плачем розповідає сусідам: — Ах, яке нещастя, мого сина Топу забрали до Німеччини! — Сусіди їй кажуть: Чого ж ви плачете, адже ваш чоловік каже, що їх же там навчать розуму? — Хіба ж Варавва сам так думає? — одповіла його дружина. — Це ж його змушують так писати!

От вивіски шинків, німецькою мовою, мерзенні рештки німецького перебування у Харкові.

На вулицях півпорожньо. Важко ще зрозуміти — куди ж поділося місцеве населення. У всякому разі, на вулицях — тільки окремі перехожі. Коло будинку спілки письменників зустрічаю старого знайомого, професора С. З кількох слів довідаюся, яку трагедію довелось йому пережити. Відступаючи разом з нашими військами, він потрапив в оточення; побачивши фашистів, що наближались до нього, випив

отруту, яку заходив з собою; німці, вважаючи його за мертво-го, пройшли повз. Через якийсь час він очунав, — отрута не подіяла, — і пішки повернувся до Харкова. Тепер він помітно шкутильгає: отрута вплинула на нервові центри. Професор по-старому сухий, трохи суворий і стриманий. Ніщо не зраджує його хвилювання, радощів визволення. Тільки й того, що він, голодувавши весь час окупації, зберіг свій кращий костюм і сьогодні в ньому урочисто проходить під руку зі своєю дружиною головною вулицею Харкова.

Заходжу довідатися про долю батьків своєї знайомої З. Випадково у мене в кишені збереглася остання листівка від неї з адресою. Мене зустрічають її мати, сестра. Виснажені обличчя. Брудно й обдерто в кімнаті. Так може бути тільки в людей, які довго й безпросвітно голодували.

Хутко розповідаю все, що знаю про З. Збираюся йти далі. Мати залишає в себе: — Може, ви зголодніли з дороги? Почекайте, я вам щось приготую.

Вона червоніє, потім гордо відкидає голову назад і каже:

— Правда, у нас немає нічого, крім висівок. Я зготую вам оладки.

Виходимо від неї. Вдома на мене чекає знайомий художник С. Він зразу починає розповідати, розповідати, розповідати. Видно, що він мусить говорити, хвилюватися, проклинати: адже двадцять місяців він мовчав.

Страшне враження справляє художник. У нього нервовий тик. Розповідаючи, він смикає головою, з уст його вряди-годи зривається якийсь звук, що нагадує стогін. Очевидно, мине ще чимало часу, поки він забуде усе страшне, що довелося йому пережити за часи окупації.

Ідемо до міського парку. Тут, поруч руїн сплюндрованого міста, ми надibuємо на єдиний куток, що сповняє наші серця повним задоволенням.

Дванадцять тисяч хрестів вишикувалися струнками рядами на алеях. На кожному хресті прізвище і круглий номерок, схожий на ті, що чіпляють собакам на нашийники. Хрести, хрести і хрести. Скільки десятків тисяч фріців поховано під цими хрестами — ніхто точно не зможе сказати. От і могила генерала Брауна, оберката міста Харкова, убитого під час висадження в повітря партизанами його штабу. А ось і могили італійських берсал'єрів. Незграбно збиті з неотесаних дощок хрести, написи хімічним олівцем. У німців написи виведено чорною фарбою, трафаретом. — Дорого заплатили фріци й макаронники за можливість протягом двадцяти місяців знущатися з населення радянського Харкова!..

Сумською вулицею йде колона гвардійців. Медалі „За оборону Сталінграда“ блищать на їх широких грудях. Здрастуйте, браття! Здорово билися ми з вами в снігових просторах під містом-богатирем, як кішка з мишею, погралися з оточеними частинами Паулюса. Пригадуєте, як плакали ми десь у снігових ямах, згадуючи неньку-Україну, співаючи наших пісень? От прийшов і час зустрічі!

Сталінградець Василь Істомін, мешканець Харкова, іде в їхніх лавах. Його дружина, Ганна Дмитрівна Істоміна, вийшла з трьохрічною донькою Світланою спитати в бійців — чи не чув хто про її чоловіка? І раптом вона угледіла його самого: відбиваючи крок, він озирався на всі сторони, — чи не зустріне своєї дружини.

Зустріч відбулася. Чоловік побачив жінку й дочку, від яких на двадцять місяців одірвала його окупація. Зараз Істомін несе на руках Світлану, високо піднявши її. Бійці поруч задро дивляться на нього: ще б пак, воїн зміг хоч півгодини побути з рідними, пригорнути до себе тепле тільце своєї доньки!

Я чудесно розумію його переживання: з якою насолодою я взяв би зараз на руки власну доньку, яку теж не бачив два роки!

Гвардія крокує вперед. Вперед і вперед. На нас чекає Київ, Львів. І Берлін почує залізну ходу переможців Сталінграда. Вперед, гвардіє!

... Час їхати назад. Розпочинається операція на підступах до Полтави. Харків, ти знову наш — і назавжди.

24 серпня 1943 р.

Д. Каневський

МОЄМУ ХАРКОВУ

Я пам'ятаю день у червні —
яка прозора глибина!
Майданів камені священні,
яскравих вулиць імена.

Ти ріс, не мавши зла на мислі,
ти був як гомін ручая,
коли примарою нависли
зловісні крила німчяя.

Він думав: станеш на коліна,
він ждав убогих, рабських слів...
Ні, не для того Україна
в життя виводила синів!

Я знав, о брате мій могучий,
багатострадний велет мій,—
ніщо нас в світі не розлучить,
а як розлучить — тільки бій.

Хай блюдолиз німецький бреше,—
однак ти славним був бійцем,
ми чули — добру іскру креше
козацький кремінь за Дінцем.

Тепер ми знов з тобою поруч.
Вперед, щоб ворог падав ниць!
До помсти, брат! Гримоче порох
твоїх старих порохівниць.

Яр. Гримайло

ТІ, КОГО ШУКАВ

(Повість)

I

Коли Євген вийшов з вагона й на повні груди дихнув повітрям рідного міста, перше нестримне бажання, що охопило його, було стати на коліна і поцілувати священну землю, на яку знов ступила його нога.

Ставний, карооский юнак, з тонко різьбленим обличчям, він був у сірому плащі й такому ж сіренькому, збитому набакир, кашкеті. Правда, кашкета він зняв з голови зразу, як тільки зійшов на перон.

Нічний вітерець, наче бру руки матері, ворухнув його густе темнорусе волосся, пасмо якого, спадаючи на праву скроню, прикривало червонуватий ривчак рани, що зарубцювалась.

Величенький і, видно, важкий чемодан молодий чоловік тримав у правій руці, і на правий бік перехилився трохи й сам. Але ваги чемодана, певне, не помічав.

Всю його, молодого чоловіка, істоту сповнило таке сум'яття почуттів — радості й печалі, роздуму і споминів, що на деякий час він, здавалось, розгубився. Все незабутнє і навіть те, що було вже забуто, — згадалося... Рожеві світанки і трепет сонячних днів у склі сяючих, привабних вітрин. Переливи музики з вікон кафе і ресторанів. Урочиста тиша вечорів. Ілюміновані парки в радісні дні свят... Все, все, пережите серцем і бачене очима дитинства й юнацтва, навально вломилося, мов юрба, що давно і напружено дожидала, у відчинені, нарешті, двері.

Харків...

Південний вокзал...

Платформа...

Це ж не звичайні слова, не звичайне, яких багато, місто, вокзал... Це до того ще й уривки його, Євгенової, біографії.

Він пригадав себе тут з батьками, хлопчиною в коротеньких штанцях і голубій блузочці-безрукавці зі світлими гудзиками. Гуркотнечу поїздів. Сяючі новою фарбою — червоні, сині — вагони. Лоточки і рундучки з шоколадним „ескімо“ і газованою водою, що солодко пощипувала за язик. Співучі голоси продавців газет і журналів:

— Кому „Вісті“, „Вечірня газета“, „Червоний перець“?.. Квіти у руках людей, які когось зустрічали чи проводжали.

А скільки разів і він сам, хоча б на цій ось платформі, проводжав і зустрічав рідних, товаришів і подруг...

Його щтовхнули:

— Давайте, молодий чоловіче, станемо осторонь. Ви заважаєте людям...

Євген глянув навколо, і вмить все, що малювалося перед його очима, — шезло. Гостре, колюче почуття болю, мов ніж, штрикнуло в саме серце.

Крізь темносиній серпанок ночі він помітив страшні руїни вокзалу: розтерзані уламки піддашся, темні купи битої цегли, шматки розвалених стін із зяючими, безокими провалами на місцях, де були вікна...

„Виходить, все поховано, — подумав Євген. — Що ж найде він тут з минулого цілим, чи зустріне будь-кого з друзів?..

Дзвінкий жіночий голос обірвав нитку роздумів і насторожив Євгена. Ще мить — і він увесь напружився, виструнчився, наче приготувавшись до стрибка.

— Віра! — знову пролунав той же, як видалось Євгенові, дуже знайомий голос. І голос той до того ж вимовив ім'я, яке давно вже було для нього рідним.

Він метнувся в саму гущу людей, які дерев'яними сходами підіймались на скрипучий, теж дерев'яний, міст, що вів до виходу в місто.

Євген ішов швидко. Він переступав через дві-три приступки, з силою розштовхував людей, іноді чіпляв своїм чемоданом то того, то іншого пасажира і волік за собою.

— Обережніше!

— Та що це вас швидко напала?

— Заждіть! Ви з мене своїм чемоданом спідницю зірвете!

Євген переміг всі перепони і одним з перших опинився біля виходу на привокзальний майдан. Тепер всі, що були на платформі, мусили пройти повз нього. А з ними також Віра і та дівчина, що голос її чув він.

От тільки — вони це чи ні?

А коли вони — то чи пізнає їх? Певне, дуже змінилися дівчата за ці роки.

Війна призвичаїла його до несподіванок, чудернацьких пригод, і йому не спадало на думку, що занадто вже надзвичайно тут, на вокзалі, в першу ж хвилину свого приїзду зустріти ту, доля якої уже понад два роки хвилює його, на сліди якої він давно й наполегливо намагається натра-

пити, і в Харкові, звичайно, мав на меті насамперед заходитися розшукати дівчину, або хоч довідатись, що сталося з нею.

І маєте! Одрозу ж така несподіванка!

Тільки — пізнати б і не прогавити.

При світлі місяця йому добре видно людей, які з мосту сходять приступками вниз, проходять повз нього і зникають в синьому мороці майдану. Лихо тільки, обличчя людей важко розгледіти.

Ось...

Ось, здається, вони...

Вони!

Ні, помилився.

Євген метушиться. Кидається то в один, то в другий бік. Борсається у швидкій течії людського натовпу.

Дві дівчини, назустріч яким він кинувся з розпростертими руками, злякано метнулись від нього, і вже позад себе Євген почув, як одна з них покликкала другу:

— Віра!

— Я ось, ось!.. — відгукнулася та. Вона була невелика на зріст і в натовпі губилася, як дитина.

— П'яний чи хворий? — міркували дівчата, простягнувши одну одній руку і озирнувшись на Євгена, ставного, певне сильного і водночас зняквовілого молодого чоловіка з чемоданом в руці; дивака, який заважав людям виходити і від поштовхів ледве тримався на ногах.

Мабуть, оце й були ті дві дівчини, які збили його з пантелику. До того ж двічі: перший раз одна своїм голосом, а друга іменням, а зараз — зовнішніми ознаками. Одна з них була висока, струнка і цим схожа на Віру. А другу, невеличку, можна було вважати за Вірину подругу — Любку.

Та, отже, і після такого висновку Євген не пішов. Він стояв, доки повз нього не пройшли всі пасажери, до останнього.

На нього, певне, давно вже звернув увагу міліціонер.

— Що сталося? Кого ми загубили, товаришу?

Євген посміхнувся: бачте, трапилося невеличке непорозуміння.

— А ви говорите точно, без непорозумінь. В чім річ?

— Та от...

„А втім, навіщо йому розповідати про це“, — подумав Євген.

Нараз стрепенувся:

Така халепа!

Еге ж, він таки справді загубив...

— Загубив я, дорогий товаришу, — кашкет.

— Добре, — відповів міліціонер. — А все таки покажіть но документи.

Євген розстебнув плаща. Міліціонер помітив на гімнастюрці молодого чоловіка три ордени і виструнчився.

Євген охоче подав те, чого вимагалось.

Присвітивши кишеньковим ліхтариком, міліціонер подіячому ворухить губами, читаючи командирівку, проглядає паспорт.

— Наш. Харківський, — посміхаючись, повертає він книжечку в темній оправі. — То, виходить, ви харків'янин. Українець. Архітектор. Були на фронті. І після поранення до рідного дому повертаєте, — повторює все те, що вичитав з документів, міліціонер, можливо для того, щоб похизуватись, як він добре розбирається в паперах.

— Еге ж, ви правильно міркуєте, — посміхається Євген.

— Добро пожалувать, — продовжує міліціонер. — Добро пожалувать. А вже для архітектора роботи тут, гай-гай, самі бачите, — обвів рукою, показуючи на зруйновані будинки навколо привокзального майдану.

Євген глянув на спотворений центральний поштамт. Збудований в роки Сталінських п'ятирічок, цей будинок був чудовим витвором радянської архітектури. Ще раз позирнув на руїни вокзалу і сумно промовив:

— Невже отак скалічено все місто?

— Чому ж так? Є й гірше, — зітхнув міліціонер. — Багато перетерпів наш Харків, дуже багато, — журно похитав головою. І поцікавився: — А як же ви? Родина вже тут? Маєте де зупинитися?.. Ні? Тоді йдіть до готелю на вулиці Карла Маркса. Та ви, мабуть, знаєте — „Південний“... .

— Зберігся? — зраділо промовив Євген.

— Живий і здоровий, — посміхнувся міліціонер.

Євген зразу ж береться за чемодан, пориваючись іти.

— Стривайте, а кашкет?

— Я ж кажу: загубив, — з робленою винуватістю здвигнув плечима Євген.

— Це я знаю. Я запитую, який він був у вас?

— А яка різниця? Звичайний... Нічого особливого.

— Це не прикмета.

— О, ви, бачу, ділова людина. Але не розумію: чого вимагаєте?

— Я питаю конкретно.

— Тобто? — з подивом говорить Євген.

— Ну, хочу знати точніше.

— Давайте тоді й самі говорити точніше.

— Колір хоча б вашого кашкета.

— Ага! Гаразд, сірий. Та це ж не має ніякого значення.

— А я вважаю — має. Бо коли сірий, то, певне, ваш.
Не одей, бува?

І міліціонер, витягнувши із сумки, що висіла при боці, сірий кашкет, подає його Євгенові.

— Мій, — вражений, засміявся Євген.

— То ж бо то й є... І носить його, будь ласка, на голові. Навіщо ж таку річ бгати в руках, під ноги людям на платформі кидати та міліції зайвого клопоту завдавати. Шийються ж кашкети не для цього.

II

В готелі Євген здав до камери схову свій чемодан і плащ. Вмився і сів у кутку на запропоноване йому ліжко в кімнаті, де спало понад десять чоловік. Він сидів недовго. Встав. Певно, хотів постелити собі, але роздумав. Адже він однак не засне. Поправив подушку. Потім тихенько підійшов до вікна. Постояв хвилинку. Поглянув на годинник, що був на руці, і подався до дверей.

Він вийшов на вулицю. Була тиха година перед світанком. Вже гасли зорі. Небо зовсім очистилося від хмарин, які блукали по ньому вночі, і було таке прозоре та блакитне, що, здавалось, все земне заворожено його привабною красою. Євген теж, мов зачарований, стояв нерухомо, почувачуючи, як велична краса рідного неба сповнює його новими, хвилюючими, яких і словами не передати — почуттями.

Замріяний, він знову глянув на годинник...

Майнула думка: тут, у Харкові, в тій комірчині, де, ховаючись від німців, лежав він поранений, — забув свій годинник. Подарунок батька в день вступу до інституту... То був чудовий годинник, і до того ж пам'ять... Євген часто згадував цю втрату і жалкував, що трапилось таке.

Але він так і не помітив: котра ж година?...

Стрілки показували пів на четверту.

Євген поволі побрів знайомими вулицями і провулочками, часто зупиняючись перед руїнами розбитих, спалених будинків...

... Ранок застав його серед руїн невеличкого двоповерхового дому на вулиці Чайківського. Євген сидів на східцях перед цим будинком — стомлений, зажурений, зіпершись плечем на обвалений шматок стіни.

На згарищі валявся кістяк від піаніно, залізне погнуте й перепалене ліжко, уламки дитячої коліски, батарея опа-

лення і покручені водопровідні труби, що випинались зміж куп битої цегли, мов би вужі.

Євген дивився на все це затьмареними печаллю очима, і в уяві його поставали ще й ті жакні картини, що бачив він оце, бродивши по місту.

Руїни на місці електротехнічного, медичного, будівельного, педагогічного й інших інститутів. В огні загинули будинки Державного університету...

Він стис кулаки міцно, аж пальці хруснули. А збуджена уява переносила його від руїн одного дорогого серцю будинку до іншого.

Нема більше чудесного, як казка дитинства, Палацу піонерів і жовтенят...

Тільки один каркас цілий від колишнього будинку Обкому, цього прекрасного твору шанованого Євгеном архітектора Штейнберга.

А Держпром — твір кращих євгенових вчителів, професора Серафімова і архітектора Кравця. Скільки кропіткої праці, енергії вклали автори, інженери, харків'яни в збудування цього надзвичайного велетня! Світову славу здобув Держпром, ставши до того ж і славою Харкова.

Євген знав: німці спершу пограбували будинок, зруйнували все всередині, потім підпалили — раз і вдруге. Нарешті, намагались висадити в повітря самий каркас Держпрому, і тільки надзвичайна міцність залізобетонних конструкцій врятувала будинок від знищення.

Така доля народного добра в місті, де були німці.

А ще гірша доля багатьох тисяч людей.

Кров і стогін поступають між каміння...

Євген давно вже дізнався про спалених у госпіталі на вулиці Трінклера поранених червоноармійців, про розстріли на Тракторному, про замордованих в душоубках, замучених в підвалах в'язниць... Голодною смертю під час окупації помер відомий архітектор академік Бекетов, заслужений діяч мистецтв Бурачек; вбиті професори Дибський, Рахманінов, Роздольський, Федоров з дружиною... Цих людей Євген знав особисто.

А Віра? А мати її, Олена Павлівна? А нерозлучна подруга Віри — Любка... Де їх шукати — між живими чи...

Розпачливо глянув навколо. Весь двір заріс високим бур'яном, який свідчив, що давно уже тут жодна жива душа не бувала.

Два осокорі низько схилились над руїнами дому своїми густими зеленими вітами. І це були єдині, мабуть, свідки того, що трапилося з пожилцями і самим будинком.

Почорнілі, з рижими плямами мармурові східці вели на другий поверх, де залишилися цілі лише кілька стін в правому крилі.

Євген обережно підіймається східцями. Оце тут...

Тут, в одній із квартир на другому поверсі, жила Віра з матір'ю.

Тут, у комірчині, двері якої виходили в кухню, понад місяць пролежав і він, Євген. Добрі люди — Віра і Олена Павлівна, врятували його, лікували і в себе на квартирі ховали від німців...

А самі?

Невже ж самі загинули?

От і кухня...

Це ж та кухня.

І плита...

Одна лише плита й збереглася. На ній купи чорного пилу й битої цегли. Підлога провалена, шматки стін, над якими даху немає. В кутку копічка якогось сміття і теж — пил, бита цегла...

Тримаючись за уламок стіни, Євген дротиную, що лучилася йому тут же, на східцях, — розгорнув те, що було в кутку.

Дзенькнула погнута коробка від консервів... Показався почорнілий шматок бията, черепки битого посуду, скло...

Оце й усе.

Ще поворушив дротиную.

Щось тьмяно заблищало. Він нагнувся. Це був гудзик, звичайнісінький перламутровий гудзик. Він бере його в руки й розглядає... Можливо, Вірин...

Мов забувши про все на світі, Євген сідає на східцях і обережно зскрібає бруд з своєї дорогоцінної знахідки. Потім дістає носовичок і витирає ним гудзика. От уже й чистенький...

— Віра!

Серце йому заволікає щораз густіший морок печалі. І, мов крізь мариво, все ясніше й ясніше проступають і ви-мальовуються перед ним знайомі риси любої дівчини: карі, з прозолоттю осіннього саду, примружені очі. Тонкі брови і губи, де в куточках жевріла любов, ховалась журба, а іноді, міцно стиснені, вони надавали всьому її обличчю виразу ображеної дитини.

Ця дівчина важила своїм життям, рятуючи його від смерті. Голодна, вона віддавала йому останню шкуринку хліба. Замерзаючи сама — накривала його своєю ковдрою.

Що ж сталося з нею?

Можливо, ось тут, серед цих руїн, вона кричала, бажаючи допомоги, та ніхто не звертав уваги на її благання... Чи лихо трапилось тоді, коли цей дім ще не був зруйнований? Можливо, вона лежала тут хвора і плакала від холоду й голоду — та ніхто не зігрів, не нагодував її. А, може, загинула в страшній гестапівській катівні...

Важкі здогади чергувалися із спогадами. І от перед ним вималювалося.

III

... Січний ранок 1942 року. Виконуючи наказ командира, він, Євген, поранений, викинувся з літака.

Вони поверталися із розвідки. Підбитий над Харковом, літак загорівся.

Кров заливала очі. Руками, що втратили силу, ледве знайшов кільце і розкрив парашут.

Густа пелена туману заволокла землю. Він не бачив нічого, що було і що робилося внизу. Приземлився серед якихось дерев, парашутом зламавши при цьому кілька гілляк.

В грудях нестерпно пекла жага. Він згріб у руки сніг. Виплюнув з рота густі згустки крові і жадібно почав їсти снігову масу. Злегка поворушив щелепою, і зразу пекельний біль поймав усе тіло, а в голові, здалось, запалав вогонь.

Спробував звільнитися від парашута. Чіплявся пальцями за стропи, тяг якийсь ремінець, намагаючись розстебнути... Рука ковзнула, і він ненароком ударив самого себе в поранену скроню. Ту ж мить гаряча вогненна хвиля накрила його, і він поринув в провалля болю, безтями...

Він отямився, певне, не швидко. І тільки поворухнувся, зразу ж почув схвильоване шепотіння:

— Не ворухіться. Не ворухіться. Вас шукають.

— А з вами і ми загинемо,— додав другий голос.

Лежав накритий з головою якимсь рядном чи ковдрою...

Нічого не тямив. Тіло його костеніло від холоду, нило від болю.

Звідки тут люди? І, певне, самі жінки?.. Що вони роблять? Хто його шукає? Де, врешті, він?

Спробував помацати руками обабіч... Якись чували. Щось і на ньому лежить...

Пальці набрели на холодне, мерзле тіло...

— Труп,— стрепенувся він... Він лежить серед трупів.

Тривожні жіночі голоси ще раз попередили його:

— Лежить непорушно.

Він скорився.

Минула, мабуть, година, і, коли вже він почував, що далі не знесе мук цього непорушного лежання, хтось обережно трішечки відкотив те, чим було накрито йому голову.

Перед очима постало: кілька засніжених гілляк, гнані вітром сірі хмарки і обличчя дівчини з примруженими очима, поянтими журбою й вологими від сліз.

Дівчина запитала: чи може він встати і без допомоги йти? Він поворушив закоцюблими ногами і відповів:

— Спробую.

— Тоді одягніть оце, — поклала вона стареньке на вати пальто з рудим витертим коміром. Він сів і помітив, що був у самій гімнастюрці, на якій зрізано всі ознаки військової людини. Рану на голові було перев'язано і на голову нап'ято шапку-ушанку.

Біля нього — кілька жінок...

За кілька кроків — свіжа могила... Зрозумів: він на цвинтарі.

Але що це: на колінах у нього загорнутий в скатертину трупик дитини — біляві кільця волосся на жовтому лобику, напіврозкриті, запорошені снігом очі... Праворуч — спотворене виразками, опухле й синє, облямоване білою скуйовдженою бородою — обличчя старика. Поруч — тихе і печальне, мов би захололе в якомусь молитовному благанні — лице жінки.

— Одягайтесь швидше, — просили жінки. — Німці якраз пішли геть.

Нелюдським напруженням волі він переміг біль — встав і одяг пальто.

Щоб не пасти, прихилився до дерева.

Йому дали в руку ковіньку і в другу лопату, з'ясувавши, що мусить шкандибати на ліву ногу, щоб бути схожим на одного могильника, який майже щодня буває тут, на цвинтарі.

Безтямними очима він дивився на жінок, на трупи...

Дівчина — ставна, з ласкавими примруженими очима, — яку, почув він, назвали Віра, — пояснила йому.

Поховали оце її батька. А коли везли небіжчика — натрапили на нього, непритомного радянського льотчика. Парашут і закривавлену верхню одягу вони кинули на дно могили. Документи і револьвер — сховали. Віддадуть потім. Самого ж його, льотчика, як уміли перев'язали і від німців, які вишпорили тут, заховали серед трупів померлих від голоду й холоду харків'ян.

— Чому їх не поховано? — запитав він.

— Дуже багато помирає. А могил нікому копати. В одного небіжчика вже нікого з рідних не лишилося, в іншого коли

й є хто — ледве животіють і поховати їм не сила. Отак вивозять на цвинтар та й складають стосами... Та годі. Зараз ми підемо. Не забудьте тільки — шкандибати на ліву ногу.

Тим часом між дерев майнула ще одна жіноча постать. Дівчина невеличкого зросту, яку котрась жінка, почув він, назвала Любкою. Дівчина швидко підійшла, глянула на нього, Євгена, й промовила:

— Ого, ми вже стоїмо. Це героїчно. І нашатирний спирт, виходить, зайвий.

Вона подала Вірі пляшечку.

— Тоді нехай вип'є оце. Пощастило роздобути... І ходімо.

В пляшечці було приблизно грамів сто коньяку.

Він жадібно випив, вицлюнувши перед цим огидні червонуваті згустки слини і крові. І одразу зітхнув полегшено.

Віра підійшла до старенької жінки, яка стояла на колінах перед свіжою могилою. Плечі їй дрібно дрижали. Вона плакала.

— Мамо, заспокойтесь, рідна. Треба йти.

Всі рушили услід за Любкою, яка, мов би розвідник, ішла попереду.

Він ледве тримався на ногах. І коли б не ковінька, на яку спирався,—певне, впав би. Тіло трясла лихоманка. У скроні важко і болісно стукала кров. Мабуть, одна жадоба вижити тримала його на ногах. А серце пломеніло такою вдячністю до цих людей—німечних, змучених, в горі і які, не зважаючи на смертельну небезпеку, рятують його,—що хотілося стати на коліна і поцілувати сліди їхніх ніг.

Він подумав: мертві тілами прикрили, а живі важать життям заради нього... Тільки б вижити! Він буде до останньої крапельки крові мстити за муки мертвих, за долю живих.

До пізньої ночі він просидів тоді під східцями ось цього, зруйнованого тепер, будинку. А вночі Віра влаштувала його в комірчині, про існування якої, крім неї, Олени Павлівни, її матері, та Любки—подруги, ніхто, мабуть, і не знав.

Двері до комірчини були завішені старим рядном, заставлені розкладушкою—постіллю Олени Павлівни, а все це в свою чергу закривала висока ширмочка.

В цій комірчині він пролежав понад місяць.

Доглядала його Олена Павлівна.

Щодня вдосвіта вона заходила в комірчину і клала свою, сповнену материнської ласки, руку йому на чоло. Пробувала, певне, чи не підвищена у нього температура.

— Як, голубе, почуваете себе?..

Він ловив її руку і цілував.

В полудень Олена Павлівна, тихенько відхиливши двері, подавала йому гарячу страву.

Вночі до комірчини заходила Віра. Перед війною вона була студенткою Харківського університету. Зараз у неї був документ, що працює вона на біржі, хоч справді цим документом тільки прикривалась від мобілізації в Німеччину та на різні роботи, а сама десь переховувалась у подруг.

При світлі кишенькового ліхтарика дівчина перев'язувала йому рану, розповідала новини...

Потім сідала в куточку, де стояла діжечка, перекинена догори дном, і бралася до роботи. Вона друкувала на склографі останні зведення Радінформбюро. А за стіною в цей час спокійно спав собі чи вечеряв у товаристві з якоюсь пискливою жінкою есесівець.

Євген полічив: кожної ночі Віра відбивала п'ятдесят примірників.

Одного разу під рядками зведення, в якому говорилося про новий успіх Червоної Армії і про замішання в ставці Гітлера,— прочитав такий віршик:

Крутиться, вертиться Гітлера власть.
Крутиться, вертиться, может упасть,
Крутиться, вертиться и упадет —
Красная Армия, верьте, придет.

Де дівчина діставала цей матеріал і кому передавала примірники зведення — навіть йому не відкрилася.

Години, коли Віра була в нього, він називав годинами щастя...

Якось, коли вона збиралася йти, він взяв її білу пухнасту шапочку, яку дівчина поклала на краєчок ліжка, і перед тим, як подати, поцілував.

Віра сіла біля нього. Руками охопила схилену голову і кілька хвилин сиділа мовчки. Потім повернула до нього обличчя — тихе, зажурене. Очі їй були закриті, а пойняті печалю губи надавали зворушливого виразу ображеної дитини.

— Євгене, в наших умовах любити — це самому собі завдати ще і ще нових і, певне, найлютіших між тими, що ми їх і так маємо, мук.

Він відповів:

— Тоді дозвольте носити в серці віру про нашу міцну і щасливу дружбу в інших умовах... Добре?.. Настануть же

інші — світлі, мирні дні... І в боротьбі за ці дні моя віра буде наснажувати мене непоборною силою.

Вона мовчала.

— Ну, то як: Віра не буде заперечувати проти моєї віри?

На густих віях її примружених очей затремтіла сльозинка, а на обличчі лагідна посмішка: посмішка крізь сльози...

— Віра від широго серця бажає щастя Євгенові і сама буде вірити... (Їй перехопило подих) — в щастя.

Він відшукав її маленьку руку і приголубив у своїй руці...

Частенько заходила Любка. Коли в місто вдерлися німці, Любка лежала в лікарні, хвора на тиф. З її родини в місті зосталась одна бабуня. Мати дівчини давно померла; батько, капітан другого рангу, був десь на Чорному морі. До війни Любка вчилася в Театральному інституті.

Євген крізь двері своєї комірчини чув дзвінкий голос, жарту і сміх цієї дівчини і завжди при цьому потерпав за свою безпеку. Дивна дівчина! Він і досі не знає, що являла собою ця особа, і не збагне, чому так палко дружила з нею Віра. Якось навіть запитав про це.

— Любка? — тріснулася дівчина і відповіла: — Ні, про Любку я вам нічого не скажу. В неї дуже палко хлопчини закохуються. А я ревнива. Тим то і вам знати про неї — зась!

І трішки згодом додала:

— Оце Любка приносить для вас бинти, ліки та й їжі трошки. За це й дякуйте дівчині та й годі.

Бинти і ліки справді приносила Любка, про це він знав. Знав також, що частенько приносила вона і дещо їстівне, навіть такі речі, як шоколадні киселики, цю добірну страву для важко пораненої німецької офіцерні. Так, він знав це. Та знав і те, що Любка прислужувала отій самій офіцерні, недоїдки після якої і перепадали їй. Вона працювала в німецькому госпіталі. Мало цього, водилася з начальником цього госпіталю, якимось товстим лікарем Шульцем, про якого любила наспівувати жартівливих пісеньок, що їх сама складала.

Якось, наприклад, він почув таку пісеньку:

Мій товстенький Шулі
Дуже любить дулі.
— Українські груші-дулі, —
Каже: — шєн*).

*) Хороші.

Будеш мати, Шулю,
І від Любки дулю.
І хоча й не грушу-дулю —
Але — шён.

Голос у дівчини був, до речі, прекрасний. Він то дзвенів чарівно, мов музика травневого досвітку, то вражав глибоким, незбагненим смутком. Одного разу, коли вона заспівала „Сижу за решеткой в темнице сырой“, він, Євген, не міг втримати сліз.

Але з пісень найбільш любила вона „Любушку“, гадавши, мабуть, що саме про неї складена ця пісенька. Кожного разу вона співала її, а часом і свої слова вигадувала. Дівчина явно була високої думки про свою особу і, певне, пишалася сама собою. Якось, наприклад, з нотками досить помітного кокетування вона проспівала:

Ой, Люба, Любонько,
Любонько, голубонько,
Може вже й недовго
Любці жить.
Тільки, Люба, Любонько,
Любонько, голубонько,
З піснею до смерті
Нам дружить.

А своїм становищем і життям вона, певне, була цілком задоволена. Ще б пак!

Він не розумів тільки, як Олена Павлівна, у якої ніколи не висихали сльози на очах, терпіла її жарти та пісні... До того ж дівчина співала тут з певним наміром, гидким наміром: так, принаймні, здавалось йому, Євгенові. І саме ось чому: всю квартиру Олени Павлівни займав якийсь майор, есесівець. Паскудна людина, він виселив у кухню сім'ю Олени Павлівни ще тоді, коли живий був її чоловік. Хвороба небіжчика якраз і спричинилася до того, що Олена Павлівна з Вірою не виїхали з окупованого міста. У хворого був рак шлунку. В кухні отожд, він, і дожив свої останні дні.

Олену Павлівну, стару, німичну жінку, культурну людину — педагога, німець примусив бути наймичкою. Вона щоранку чистила йому чоботи, вона прала на нього, мила підлоги, гріла ванну, воду для якої треба було відрами носити аж з Журавлівки.

Добре, що хоч до кухні ніколи й носа не показував.

Оцю падлюку, здається, і намагалась причарувати своїми піснями Любка. Вона співала, доки він не кликав її до кімнати, і там розважала його своїми жартами, грала мерзотникові на роялі.

В ці хвилини Євгенові хотілося схопитися, вбігти в кімнату і розквасити голову німцеві, та й Любці дати такого прочухана, щоб не швидко отямилась. Стримувало тільки те, що німець в дні любчинних одвідин трохи людяніше поводився з Оленою Павлівною, менше гримав на стару та вередував. А ще Віра охолоджувала його, Євгенів, запал.

— Не смійте думати про Любку гидке. Це моя подруга, і ви мусите поважати її.

Коли одужав, Віра десь дістала йому документи про те, що він свого часу розкуркулений мешканець села Сорочинець і втік із Сибіру.

З цими документами, в селянській одежі його вивіз із Харкова один селянин, який на Благовіщенському базарі продавав дрова.

Був холодний досвіток кінця лютого. Ожеледь. Мжичка. Вулиці безлюдні...

На Сумській він зустрів лише кілька схожих на скелети жінок, які, згинаючись від надсильної ваги, несли на коромислах відра з водою.

Хлоп'ята, одягнені в лахміття, волокли дошку.

На дверях крамниці, де у вікні була велика кольорова об'ява „Скуповую різні цінні художні й господарські речі“, — стояв товстий крамар...

Пройшов тротуаром дебелий німецький офіцер, пиховито піднявши носа і презирливо глянувши навіть на новоявленого крамаря. Людей, які проходили повз нього, офіцер, здавалось, зовсім не помічав.

Де-не-де походжали німецькі патрулі.

Біля вирваних дверей зруйнованого Пасажу стояв сивусий дідок. Він, Євген, упізнав старого, хоч і не подав знаку. Це був один із друзів батька — викладавець фізики Полікарп Григорович Бороденко. Посинілий від холоду, він тримав почеплений на шию лоточок, де було кілька коробочок із сірниками і ваксою власного виробу...

На Благовіщенському базарі сліпий юнак і дівчина, руки в якій були вкриті виразками сверблячки, співали на мотив „Раскинулось море широко“:

Раскинулись рельсы далеко,
По ним эшелоны стучат,
Вывозят они с Украины
Украинских наших девчат.
— Прощайте, зеленые парки,
Уж больше мне здесь не гулять.
В Германию еду далеко
Свой век молодой доживать.

Таким того досвітку він залишив Харків і в ньому людей, що томилися в тяжкій неволі, терпіли страшні муки, умирали смертю повільною і важкою в своїй приреченості. І серед цих людей — Віру, Олену Павлівну...

Невдовзі він натрапив на партизанський загін, який влітку з'єднався з частинами Червоної Армії...

Після визволення Харкова Євген послав десятки листів на ім'я Олени Павлівни, Віри, але ніякої відповіді не мав.

IV

Від цих спогадів відвернуло його якесь шарудіння внизу, на вулиці. Він швидко сховав свою дорогоцінну знахідку — шестикутній перламутровий гудзик — і, скрадаючись, мов би пійманий на місці злочину, зійшов униз.

Старий двірник, худорлявий, сутулий чоловік з білою роздвоєною борідкою, підмітав вулицю. Він здивовано глянув на Євгена.

Євген вклонився старому і запитав, показуючи на руїни будинку: чи не знає він, бува, як і коли трапилось це? А також, що сталося з мешканцями дому?

Старий звів очі на руїни і довгенько роздивлявся, наче вперше бачив їх.

— Жили тут? — запитав.

— Недовго.

— То ж бо то й є. А тепер маєте. Нема дому. Нема, та й годі. Чорти б їх душу отак взяли!

Махнувши кілька разів віником, двірник знов повернувся до Євгена.

— Ага!.. Стояв тут один хвашистський начальник, — сердито заговорив він, — собака, яких світ не знав... Га? Падлюка, кажу, пекельна... Ото в серпні минулого року, як тікали німці від наших, то він, гаспидська душа, наказав будинок оцей, — а, кажу, жив він тут — висадити в повітря. Сам, бачте, не гам і другому не дам. Собака, та й годі... От вам і трапилось. Пам'ятку залишив... І терпить на світі милосердний отаку нечисть!

Євген ще раз запитав про мешканців.

Ні, про мешканців старий нічого не знає...

Сходило сонце. Вулицями стелився золотавий серпанок. В кучерявих верховіттях каштанів і тополь, які височіли обабіч тротуару, мерехтіло проміння.

На вулицях уже з'являлися люди.

Враз почався різноголосий концерт автомобільних гудків.

На перехресті між вулицями Сумською, Басейною і Данилевського стояла струнка, повновида дівчина в пілотці

і білій гімнастюрці, на якій різко вирізьблювалися сині погони. В руці, зодягненій в білу рукавичку, вона тримала фарбовану паличку, якою, мов диригент, розмахувала, регулюючи рух.

Вулиця Данилевського, прекрасна, мов алея старовинного парку, завжди вабила його. Могутні, з широко розкиненим гіллям осокорі, над якими завжди кружляли птаці, садочок, обгороджений зеленим парканом. Акації, вкриті гірляндами білих квітів...

Євген згадав, що дуже любив цю вулицю, і вмить легко стало йому на душі, мов би випив цілющого, п'яного трюнку.

На повні груди вдихав медвяні пахощі акації. І в цьому міцному напої з квітів і зелені — йому здавалось — лишився пах благословенної пори його дитинства й юнацтва, коли він, Євген, вбивався в силу, пізнавав перші радості життя, чарівну звабність пісень і солодку пристрасть боязкого кохання...

Але куди він іде?

Болісне почуття якоїсь невимовно важкої втрати, мов вітер пушинку, однесо геть чарівну мить забуття.

Віра...

Ні, він не знатиме спокою, доки не натрапить бодай на її слід.

Він зупинився перед будинком спеціалістів, в одній із квартир якого до війни проживав з батьками.

Будинок в основному цілий. Зруйновано лише окремі квартири, та ще вікна багатьох кімнат досі забито дошками, фанерою, а то й замуровано цеглою, крізь яку випинались назовні чорні від сажі труби залізних пічок.

Євген кілька хвилин не міг одвести очей від балкону на четвертому поверсі. Це був балкон його колишньої кімнати. З листа одного товариша Євген довідався, що квартира збереглася. Але оселилися в ній якийсь дідок із своєю бабунею.

Дуже хотілося Євгенові хоч би одним оком заглянути, та подумав: „сплять, певне, старі“, — і, щоб не будити їх, вирішив ще з годину побродити, а потім уже й завітати.

Гурт молоді пройшов повз Євгена, збудивши ранкову тишу стоголосим дзвінким гомоном. З розмов, вірніше, з кількох уривків розмови, що долинули до Євгена, можна було зробити висновок, що це студенти. Але для чого несуть вони лопати, відра, ноші, теслярські інструменти, самі одягнені в робочі костюми?

Він пройшов кілька кроків слідом за цим дивним загонем молоді і побачив: довкола Держпрому десятки таких же

гуртків і колон. Над головами людей майоріли натягнуті на держаках полотнища. Гасла, написані на них червоними й чорними літерами, закликали до швидкої відбудови рідного міста.

Євген підійшов ближче і довідався — це харків'яни зібралися на недільник.

Невдовзі кілька тисяч чоловік розійшлися по сотнях кімнат одинадцятиповерхового будинку. Люди мали завдання очистити будинок-велетень від битого скла, сміття і бруду та підготувати кімнати й коридори для праці склярів, теслярів, штукатурів, малярів...

Люди — робітники і службовці, старенькі матері і їхні доньки, сивоголові професори і студенти — святково настроєні, з запалом взялися до роботи.

Будинок, який два роки стояв журно й самотно, сплюндрований і сповнений мертвої тиші і запустіння, — враз ожив. На всіх його поверхах, в сотнях кімнат задзвеніли лопати, залунав молодечий сміх.

З якогось вікна вихопилася пісня, широка, як українські степи, хвилююча, як ласка коханої:

Казав козак викопати
Глибоку могилу,
Казав козак посадити
Червону калину.

До пісні приєднались молоді, жіночі й чоловічі, голоси людей, які працювали в сусідньому під'їзді:

Будуть пташки прилітати
Калиньку їсти,
Будуть мені приносити
З України вісті.

А десь на шостому чи на сьомому поверсі ліричний баритон глибоко схвилюваним голосом, який, здавалось, зринав з полум'яної глибини серця, розказував:

...Что как подругу,
Мы Родину любим свою...

Євген і не зоглядівся, як і коли в руках у нього опинилася лопата. Він орудував нею так вправно, мов би це була його безпосередня спеціальність. Згортав бите скло, накладав у ноші й відра сміття.

Загальний настрій колективу, натхненного радістю відбудови, вмить передався Євгенові. Вир праці захопив його і підхопив.

Несподівано хтось взяв його за плече:

— Йй-бо, Євгені.

Другий голос додав:

— Чи ти ба! І не просто Євген, а ще й Корнійович.

— А от і не Євген Корнійович, а стоїть переді мною, як лист перед травою, сам-самісінький Євка. Тільки зараз трічі шанований нами, бо прикрашений трьома орденами, — загримів бас крем'язного молодого чоловіка, який стояв за кілька кроків з відрами в руках.

Євкою називали Євгена колеги по інституту.

Від дружніх, щирих і буремних обіймів та палких поцілунків у Євгена аж затріщали плечі і запашили губи, поколені щетиною вусів котрогось з товаришів.

Виявилось, тут, на шостому поверсі, де випадково опинився Євген, організовано працювали архітектори і конструктори Державного проектного інституту, серед яких було чимало людей, що знали Євгена ще дитиною, з якими він учився, були й ті, які вчили його...

Зовні люди за ці роки помітно змінилися. Але дивно — змінилися так, що виглядали краще, ніж до цього. Деякі були в армії і мали на грудях ордени й медалі за бойові заслуги. Ці люди змужніли, окріпли. Інші працювали в глибокій тилу і нещодавно повернулись з евакуації. Ці теж виглядали непогано. І тільки один із евгенових знайомих, немолодий уже архітектор, якому довелося пережити тут, у місті, часи окупації, мав вигляд людини, що встала після тяжкої хвороби. Він посивів, висхле обличчя пожовкло, зуби викришлися і мали неприємний брудночорний колір. Але й у нього в очах іскрилася радість, молодечий запал і захоплення.

Всі говорили голосно, експансивно, різко жестикулюючи руками.

— Дивна річ, — розповідав один інженер, — працював я в одному великому місті, в Сибіру. Скажу не хвалячись, — працював як і годиться. І подяки, і грамоти, і премії одержував. Та дивись — сюди-туди, і почуваш — стоимився. Немає нема, та й подумаєш: ех, відпочити б хоч трішки, хоч десяток деньочків. А сюди от, до рідного міста приїхав, і не те що втома, — сон не бере.

— Отакє й зі мною, — підтримав розмову його колега. — І з'ясував я це для себе ось як. Уявіть собі, ідете ви вулицею, бачите — лежить людина. З нею трапилось нещастя: несподівано важко захворіла, знепритомніла чи щось подібне. Ви, звичайно, порядний чоловік і байдуже не пройдете мимо. Ви зробите все залежне від вас, щоб якнайшвидше подати допомогу потерпілому. Ви забіжите в аптеку, підкличете міліціонера, викличете швидку допомогу. Одне слово, все, що слід і що можете — зробите. А тепер уявіть собі, що людина, яка лежить на вулиці, це ваша дружина, чи мати, чи

дитина. І тут, як собі хочете, а ви вже будете інакше поводитись. Ви, дарма що не лікар, припадете до грудей, щоб почути перебої серця, розірвете на ній сорочку, коли помітите — хвора важко дихає. Забаритесь швидко допомога, на руках понесете. Забудете про втому вдень, а про сон — уночі... Отак і ми зараз поведимося, мов би лікуючи рани не просто хворої людини, а ще й рідної людини. Таке, принаймні, відчуття у мене. Тим то, куди мене не кидала доля, скрізь працював чесно й сумлінно, прикладав усі свої знання і силу, але був лише — інженер. А тут я інженер само собою, а крім цього, і скляр, і пічник, і сажотрус, і водопровідник... І, куди не погляну, все мені дошкуляє, обходить, болять... Все хочеться зробити швидше, не очікуючи...

Минула година, друга, третя...

Євген змінив лопату на мітлу, потім мітлу — на відро...

Уже прибрано десятки кімнат.

Склярі розпочали склити вікна. На стінах враз замерехтіли сомячні зайчики. Кімнати, які без скла справляли враження сліпих, враз мов би воскресали, ставали видючими...

Євген впустив відро. Та не нагнувся підняти його. Він насторожився, витягся, мов струна, затамував подих. На мить зблід, і зразу ж по цьому обличчі проступила краска. Ще мить, і він, змахнувши руками, стрімголов вибіг з кімнати.

Шостий...

Сьомий поверх...

Дев'яносто дев'ята...

Сто четверта...

Сто сьома кімната...

Ні, не тут...

Восьмий...

Дев'ятий поверх...

Сто сорок сьома...

Сто п'ятдесят третя кімната...

Він увесь тремтить, серце б'ється так швидко, що, здається, ось-ось вихопиться з грудей.

Де ж? Де шукати?... На якому поверсі, в якій кімнаті?..

Голос ледве бринів...

Ось зараз, зараз змовкне...

Та ні, ще один куплет, останній...

Голос дівчини знову набрав сили, свіжий і соковитий, трепетний і зазивний:

Ой, Люба, Любушка —
Любушка - голубушка...

Євген спіткнувся на сідцях, в очах йому двоїлося...

Десятий поверх...

Сто сімдесят четверта кімната...

Сто сімдес...

Знайшов!

Щасна посмішка осяяла обличчя.

Він припав очима до щілинки трохи відхилених дверей.

Біля вибитого вікна стояла дівчина. Синю хустину, спід якої вибивалося русяве волосся, вітер надимав мов би вітрило. Намагаючись зрвати її з голови дівчини. Крем'язна, невисокого зросту, вона трималась правою рукою за раму вікна і дивилась на місто, що, мов на долоні, лежало перед нею — зелене, осяяне сонцем, нагадуючи велетенське панно чи барельєф, на якому майстерними рисами було вирізьблено вулиці, будинки...

„Любка!“ — уже й рота розкрив Євген, щоб вигукнуть це ім'я, але ні... Він зробить інакше: тихенько відхилить двері, навшпиньки підійде і руками закриє їй очі. Нехай спробує дівчина, відгадає.

Отак...

Двері відхилено... Тепер тихенько, тихесенько...

Ще три-чотири кроки... Євген розвів уже й руки...

Дівчина рвучко повернулася.

— Ой!..

На обличчі у неї переполох, здивовання, замішання...

Руки безсило опустились і повисли, ніби неживі. Невидимі лещата обхопили і стисли Євгенові голову. Ниючий, нестерпний біль поїняв усе тіло. В очах темніє. Євген похитнувся...

Після поранення і контузії з Євгеном частенько таке траплялося. Йому потрібен спокій.

Перед очима все захиталось. Ноги підгинались. Невже впаде?

Неймовірним напруженням волі він переміг біль і втримався на ногах. П'яно похитуючись, відступив кілька кроків.

— Даруйте... Я ненароком... Мені здалося... Слово честі, я не мав жодного поганого наміру... Пробачте і заспокойтеся.

Він низько вклонився незнайомій дівчині, причинив двері і пішов коридором.

З вікна, широке підвіконня якого було вже чисто вимите, повівав вітерець. Євген схилився, міцно стис скроні долонями рук і кілька хвилин стояв нерухомо, освіжаючись прохолодою повітря:..

„Еге ж, він стомися. Тож з ночі на ногах. А зараз уже за полудень, — подумав. — А ще ж йому далеко йти до готелю“...

... Ой, Люба - Любушка, — не сходила з пам'яті мелодія пісні...

„Та й голодний, він, і не догадався покласти в кишеню хоч би шматок хліба“, — міркував собі.

... Любушка - голубушка, — невідступно переслідував його знайомий мотив і голос, який так сильно схвилював...

Коли б хоч швидше перейшов напад болю...

Йому стало легше, і він пішов далі.

... Я тебе не в силах позабувати, — бренило в голові...

На п'ятому поверсі якийсь дідок, голений, з білими вусами, зодягнений в зелену гімнастборку, підмітав східці. Дівчина, в якій на плечах, мов би два вужі, звисали чорні коси, — виривала в старого мітлу.

— Та годі вам! Сама підмету. А ви відпочиньте...

— Ні, ні. Мітли не віддам. Ви така запопадлива, що, боюсь, і мене виметете звідси, — ховав старий собі за спину мітлу. Помітивши Євгена, який сховався вниз, він замовк, поправив окуляри, що осунулися і сиділи аж на кінчику носа, звів угору скуйовджені білі брови і махнув у дівчини перед очима рукою, мовляв — ану, заждіть...

Дівчина оглянулася.

Євген наближався. Він дивився прямо перед себе, як сліпа людина.

... „Сердцю любо Любушку любить“ — все ще вчувався йому мотив пісні. Ось він пройшов уже повз дівчину, трішки відступивши убік і не глянувши на неї. Ще два кроки, і він обмине й старого...

Старий різко хитнувся, мов списом змахнув мітлою на довгому держаку і загородив Євгенові дорогу.

Євген подався назад.

— Та що ж це? Ви в Харкові?.. Боже мій — герой, — поглянув на ордени. — То гордуєте? Не пізнаєте? Чи гніваєтесь?..

В пам'яті постало: посиніле, брякле обличчя, брунатне бобринкове пальто, лоточок, почеплений на шию...

— Полікарп Григорович? Здрастуйте!

Теплою, пухенькою рукою старий стис міцні євгенові пальці, тричі чоломкнув його в губи.

— То як же це так? І додому хоч би заглянули!

Євген посміхнувся. Він не зовсім розумів, про що говорить старий.

— А у мене ще й дому немає, хібащо... в проєкті. Я в готелі.

— Отаке, — насупив брови старий. — Соромилися б... Дому немає. Та чи ви справді того... гніваєтесь? У мене ж

на руках ордер... Я, коли хочете, то й сьогодні з богом, і Павлівна зі мною, — бурмотів старий. — Отакі ви. А ми виглядали...

Тепер Євген нічого вже не розумів. Наздогад він сказав:

— Я дуже зворушений вашою прихильністю...

— Спасибі, молодий чоловік, бачите, дуже зворушений і сидить у готелі. Бити вас треба. — І запитав: — А батьки?

Дві дівчини пройшли повз них, несучи ноші із сміттям.

З коридору долиняло дзвінке гомоніння.

— Скоро прийдуть.

— А коли прийдуть, їй-бо, буду просити, щоб, пробачте, нам'яли вам вуха. Та це потім, а зараз — одна нога тут, а друга — там. Павлівна, вірте, мов рідного зустріне... Від одного товариша вашого, який приїздив в командировку, ми, бачите, довідались про вас і про те, що сюди повертаєтесь. Так от зараз же... І почувайте себе, як годиться в рідному домі.

Євген стояв і не знав, як відповісти і що робити. Які, врешті, підстави мав Полікарп Григорович дожидати на нього, мов на рідного... Та ж йому, Євгенові, і на думку не спало б шукати старого. Дивна річ! Ні, вбийте, він нічого не може розшолопати. Ясно одне: Полікарп Григорович запрошує до себе. Але, правду кажучи, йому, Євгенові, неохота селитися в старого, з яким у нього ніколи нічого спільного не було. А Павлівну — мабуть, дружину його — він ніколи й в очі не бачив.

Євген сказав:

— Щиро вдячний за ваше запрошення. Я обов'язково завітаю. А коли ж ви вдома буваєте?

— Я особисто рідко буваю, але Павлівна сьогодні увесь день дома.

— Бачите, з Павлівною я ще й не знайомий...

— Як? Та чи ви, хлопче, блекоти наїлися?!

— Далекі, ще й не снідав, — щиро здивувався Євген.

— То ж бо то й є. Так ото зараз же йдіть додому. Дивіться! Він з Оленою Павлівною не знайомий! Він Олену Павлівну забув!.. Та вона ж, як мати, про вас...

Євген скрикнув:

— Олена Павлівна! — і назвав прізвище. — Де ж вона?

— Та у вашій же квартирі, жива й здорова...

V

— Євген сидить в кімнаті, де жив до війни з батьками. Оту полицку, що в кутку, він сам змайстрував. Там стояла чудесна, червоного дерева — радіола.

Олена Павлівна радісно збуджена.

— А ліжко пізнаєте? Це ж ваше ліжко.

— Батькове,— посміхається Євген.

— І стільчик... Трішки й посуду збереглося... Тарілки, чайничок... Ось я зараз покажу вам...

І сплеснула руками:

— Авжеж! Я йому порожні тарілки показуватиму. Та ви ж, мабуть, ще й рісочки в роті не мали! Вночі ж приїхали і шпацірували оце досі.

І не встиг Євген слова промовити, як метнулася вона до кухні.

На полиці, отій, яку змайстрував Євген для радіоли і яка зараз була накрита отороченим синім міткалем з вишитими на ньому фіалками,— стояла велика фотографічна карточка Любки, вставлена в чорну багетову рамочку. А обабіч, в глечиках, два букетики: китички розквітлої акації, рожі, нарписи, синенькі дзвіночки...

Євген подумав: дружба, виходить, триває...

Любки він зблизька ніколи не бачив. Тоді, на цвинтарі, йому не до того було, щоб роздивлятися. А коли йшли, вона крокувала попереду, мов би розвідник, і десь на Чайківській взагалі зникла. А опісля він зза дверей комірчини чув її голос і пісні і лише уявляв собі цю веселу, моторну, життєрадісну і, певне, легковажну дівчину.

Євген задивився на її фото. Високий лоб під вінком пишних кіс, тонкі, мов би намальовані брови і такі ж тонкі, виразно окреслені губи. Обличчя юне, одухотворене і, мов веселим вранішнім променем, осяяне живими, розумними очима.

„Мало сказати:— хороша дівчина“,— подумав Євген.

Він дослухався до кожного найменшого звуку, шарудіння... Дзвякне щось на кухні, скрипне від подиху вітру віконна рама, і вже він насторожився.

Віра?... Чи не вона?... А, може, Любка?... А то й обидві?

Про Віру й Любку він нічого ще не знав. Полікарпа Григоровича, коли розмовляв з ним, оточили учні тієї школи, в якій старий працює. Учні звернулися до нього в якійсь невідкладній справі і не дали змоги Євгенові запитати про дівчат.

А Олена Павлівна чомусь жодного слова не сказала йому про доньку та її подругу. Зустріч з Євгеном дуже схвилювала стареньку. Трепетно обняла вона Євгена, мов рідного сина поцілувала, і в очах її одразу щось заблищало, мов би рососою вони поійнялися. Тим то Євген не наважився одразу ж запитати в неї про те, що найбільше

його хвилювало. Зайве слово він боявся промовити, а надто таке, яке б могло вразити Олену Павлівну. Та й сам був зараз у такому стані, що боявся почути щонебудь лихе.

Все істівне, що було в домі, виклала перед ним Олена Павлівна: і чашечку молока, і зв'язочку рожевої редиски, і кусочок масла, і півкоробочки консервованої ковбаси, і кілька ягідок полуниць...

Євген ласкаво розглядав стару і дивувався, як багато схожого між нею й донькою. Такі ж примружені очі... тільки но у Віри карі, з прозолоттю, а в Олені Павлівни світлосірі і прозорі-прозорі... Таке ж маленьке, трохи довгасте обличчя, з тим же іноді виглядом ображеної дитини. Олена Павлівна помітно змінилася за ці два роки. Ще густішою стала сіточка морщинок під очима, глибше запали щоки, зовсім побіліло гладенько причісане волосся, заплетене в косу, яка кружалком лежала на тім'ї. От тільки руки такі ж покірні, ласкаві, і кожну річ брали вони так ніжно і з такою обережністю, наче б їй можна зробити боляче.

Кусень хліба став Євгенові в горлі. У грудях похололо. Він згадав: товариш писав йому, що в його квартирі живе двоє старичків... Тільки двоє старих людей та й годі...

Олена Павлівна стрепенулася.

— Чого ж ви не їсте?

Євгенові тоскно защеміло серце. Голову знову стиснули невидимі лещата. Він дякує. Ні, ні, він не церемониться, він їв, доки хотів.

Крізь відкрите вікно видно блакитний простір неба. Кудись заклопотано поспішає одинока, заблукала хмарина.

Євген встає. Він, мабуть, хотів підійти до вікна, але в коло зору його знову потрапила поличка з букетами і фотокарткою Любки. Він підходить ближче і пильно дивиться в обличчя дівчини, наче б намагаючись розгадати, де ж тепер вона, де Віра?

— Пам'ятаєте цю вірину подругу, чи забули? — щось переставляючи на столі, стиха запитала Олена Павлівна.

— Є в нашому житті такі моменти, які завжди залишаються в пам'яті, мов би глибокий шрам на тілі після тяжкої операції. А вже людей, які лучаються на шляху в такі моменти—ніколи не забути, надто тих, хто доброзичив тобі. Пам'ять про них міцна, мов дружба, скріплена кров'ю.

У Олені Павлівни, яка завжди брала кожну річ так, мов би голубила її, в руках різко дзвякнула тарілка.

Євген глянув на жінку. На обличчі в неї зображена важка боротьба з мукою, болем, розпачем, які, почувалось,

хотіли стогоном вирватися з міцно стиснених, трепетних губ і слізьми бризнути з очей.

Євген швидко заговорив:

— Знаєте, на цій полиці стояла радіола. Це був дуже зручний куточок для неї. Поперше, в батьків кабінет жоден звук не доливав, і навпаки, чудово було чути в усіх інших кімнатах, а також на балконі. А балкон — то в квартирі — весною, влітку, восени — найкращий куточок.

Так він вважає. О, він дуже любить посидіти на балконі, особливо увечері, та ще в ті дні, коли з двору, з парків і садів линуть духмяні пахощі квітів, особливо акації. Фіалки і акації він надто полюбає. Йому здається, це квіти з найвиразнішим і найприємнішим запахом. Їх можна порівняти лише з чудом царства квітів — запахом магнолії. Тим то найперше, що він зробить — це приведе до ладу балкон. Дошки, якими забито вхід, він завтра ж зірве, зробить двері, дістане скла...

— Авжеж, авжеж, — стиха говорить, похитуючи головою, Олена Павлівна. Знає вона, чого сердешний молодий чоловік так палко заговорив про радіолу, квіти, балкон. Це дуже мило з його боку. Тільки ж не заговорити, не замовчати біль, біль спогадів, які, мов цвях, навіки вбито в мозок, в саме серце. Хоч і сама воліла бодай на хвилину все забути...

Вона говорить.

— А знаєте, як я потрапила до вас на квартиру?.. Та сідайте, чого ви стоїте, як на параді. — Підсунула стілець і знову запитала: — Чи, може, Полікарп Григорович уже говорив про все?

Ні?.. Вона розповідає: того ж дому, де раніш жила і це в скрутну хвилину і йому, Євгенові, дала притулок, — немає.

— Про це знаєте?.. Он як?.. Були вже там?

Довгим вдячним поглядом подивилась на Євгена і говорить далі:

— Підлий есесівець навіть не сказав нікому про те, що надумав. Вночі випадково попередив і застеріг і саму її та ще кількох мешканців, що жили в домі, — один солдат чех.

— Що робити? Зібрала я найнеобхідніше, склала в чемоданчик. На плечі рюкзак почепила. Куди ж дітися? Сиджу і плачу. Тут і пригадала, що ви ж мені адресу своєї квартири лишили. Дай, думаю, навідаюсь. Як почало розвиднятися — пішла. На четвертому поверсі тоді жодна жива душа не жила. Німці з квартир все, що їм хотілося, повиносили, а двері гвіздочками позабивали. Відкрила я двері — зайшла до квартири. Сіла на ліжко і почуваю — не встану,

сили моєї більше немає. Чемодан серед кімнати поставила. Дивлюсь, вікна вибито, на підлозі — сміття, скло, порожні консервні коробки. У кутку якийсь смердючий фріц, вибачте, до вітру сходив. А я рюкзачок під голову поклала, лягла і поворухнутись не можу. Сутки от так і пролежала. Господи, чого тільки не передумала, скільки сліз виплакала... Таке новосілля.

Десь так через тиждень зустріла вона в місті Полікарпа Григоровича. У старого теж було нещастя. Будинок, в якому він жив, згорів, розбитий снарядом.

— Подумали ми, та й вирішили таки справді оселитися у вашій квартирі. Я особисто гадала так: залишити квартиру напризволяще — вона ще гіршої руйнації зазнає, до того ж розтягнуть і те, що залишилося з речей. А так — поберешу. Сподіваюся ж, приїдете, повернетесь і ви, і ваша родина...

Вона наливає води, щоб мити посуд. Руки їй нервово дрижать. Те, чого Євген не доїв, Олена Павлівна накриває і говорить далі.

А зараз вона бачить, що добре зробила. До останнього, бачте, берегла вона все. А тепер Полікарп Григорович вже й ордера має і для себе, і для неї на кімнату.

Євген знизав плечима.

— То ще ми подумано, чи потрібен вам той ордер, — і запитав: — А Полікарпа Григоровича ви давно знаєте?

Ні. З Полікарпом Григоровичем вона познайомилася в окупацію невдовзі після того, як Євген пішов від них.

І в свою чергу Олена Павлівна запитала:

— Вам, мабуть, і про себе Полікарп Григорович нічого ще не розказував?

— Ні. Я нічого не знаю ще не лише про Полікарпа Григоровича... — Вона перебила.

То нехай Євген знає, що старий — то справжній герой. Він тут під час окупації таке робив, що й молода людина позаздрить. Прилучився до молоді, яка провадила підпільну боротьбу з німцями. Брав участь в роботі штабу підпільників. Змайстрував юнакам приймальну і передавальну радіостанцію... А головне, був неперевершеним зв'язківцем. Цілі дні бродив він з лоточком на шиї, продаючи сірники та ваксу і тим часом провадячи свою справу. От і познайомилася вона, Олена Павлівна, з ним, як із зв'язківцем, в одну з найважчих хвилин її життя.

Олена Павлівна нагнулася, ніби хотіла щось підняти на підлозі, а справді, щоб непомітно змахнути сльозу, що таки добрала принагідну мить: викотилася з очей.

Євген сидить напружений, стискаючи лівою рукою схований в кишені гудзик, а правою, зіпертою на стіл, нервово пощипуючи своє темнорусе волосся над скронєю. Він бачить, як важко Олені Павлівні розповідати, та вже не може зупинити її, як не може в гарячих пісках пустині обійти джерело той, хто багато днів не пив і гине від спраги.

— Ну, ну...

— Це сталося,— знову тихо розповідає Олена Павлівна,— приблизно через місяць після того, як ми розпрощалися з вами. Одного вечора Віра не повернулась додому. Нема день, нема другий. Я вже ні жива, ні мертва. Прасувала сорочки постояльцеві своєму. Вуглинкою пропалила одну. Він б'є мене нагаєм, а я ні болю, ні навіть того почуття ганьби і приниження, якє, мов іржа, їло мене день при дні, не почувую, зовсім одубіла. Коли це надвечір хтось легенько стукає. Кинулась до дверей... Якийсь старий з лоточком пропонує мені сірники і тихенько шепоче: „Від Віри звістку передати маю“. Схопила я його за руки, в кухню провела... Отак познайомились.

— Ну, ну,— кілька разів повторив Євген, ковтнувши повітря, мов дитина, якій перехопило подих від слухання страшної казки.

Що ж трапилося з Вірою?

— Заспокоїв мене Полікарп Григорович, сказав, що Віра жива і здорова, тільки додому не може прийти. Вона в надійному місці переховується. Так треба. А коли хтось питатиме у мене про дочку, то щоб я казала, ніби мобілізована вона і виїхала в Німеччину. Бо такі справді хтось там якось примудрився проставити її прізвище в списках відправлених. Та ще щоб знала я, він, Полікарп Григорович, щодня походить біля Пасажу, і треба мені навідуватись; може ще якусь звістку передасть. І таки якось записочку мені від самої Віри передав. Трішки я заспокоїлась. Дарма що голодувати почала страшно. Одне картоплинне лушпиння їла. Та й того не накупишся: 25 карбованців на базарі отакенька жменька коштувала.

Вона зітхнула. Закрила долонею очі і хвилинку журно похитувала головою, пририта тугою спогадів.

— Минув тиждень. Аж ось знову зайшов Полікарп Григорович. В грудях у мене так і похололо. Догадалась: якесь нове нещастя. І не помилилась. Німці натрапили на слід юнацького штабу, членом якого, як я пізніше довідалась, була Любка. Любку заарештували. Полікарп Григорович прийшов передати, щоб я мала на увазі: мене теж

можуть викликати в комендатуру. А коли таке станеться, то на допиті я повинна казати, що знаю Любку як подругу дочки, та й годі. А питатимуть про лікування і переховування червоноармійця-льотчика...

— Як?.. Це не про мене, бува?— стрепенувся Євген.

— Еге ж.

— Хіба дізнались?

— Якась падлюка виказала.

— Що ви кажете?..

— Так ото, коли про це запитають, мушу я сказати, що про червоноармійця-льотчика нічогосінько не знаю. Що було таке діло: поранений справді лежав у мене, але цього пораненого привела Любка і сказала мені, що це солдат німецької армії, чех, якого під п'яну руку скалічив офіцер. І, щоб цю справу зам'яти, офіцер попросив її, Любку тобто, підлікувати потерпілого потай. А за те, що я доглядала його, Любка ніби передала мені від того офіцера тисячу карбованців і до того ж приносила харчі з госпіталю... Не второпавши, я спершу погодилась, що скажу таке. А потім розшолопала: це ж наклеп на дівчину. А для чого? Хіба тільки для того, щоб себе вигородити? Боронь боже! Ні, кажу Полікарпові Григоровичу, на себе все візьму. Сама я льотчика привела, сама вилікувала, сама з Харкова і втекти допомогла. І затялась на цьому. І так би, мабуть, і зробила. Але на третій день після розмови Полікарп Григорович передав мені листа від Любки... Зараз я...

Олена Павлівна метнулась до полицки. Там, за глечиком з квітами, стояла різьблена коробочка. Тремтячими руками жінка відкрила її і витягла складений вчетверо аркушик паперу. З очей у старої тепер вільно текли сльози, але вона, мабуть, як і Євген, не помічала цього.

Євген схопився з стільця і простяг руку.

— Дайте!

Еге ж, він хоче сам поглянути... Він швидко, але обережно розгорнув вирваний із зошита для арифметики аркушик і жадібно припав очима.

„Рідна Олена Павлівна.

Згадую вас тепло і сердечно, як матінку. І так мені хороше думати, що є в мене така близька і така чудова людина. Зате й гіренько знати, що ви, мабуть, страждаєте дуже та побиваєтесь. Не треба, матінко.

У кожного своя доля...

Я добре прожила своє маленьке життя, а прийшла пора, то й померти хочу добре. Вже мені ніякі убоління не

поможуть, матінко. Кінець. Я це знаю, і, вірте,—зараз не страшно мені. Страшніше те, що, може, не так швидко це станеться. Побачили б ви нас, нашу камеру, то й зрозуміли б все. Вчора тут померло двоє дівчаток. Трупи їх досі лежать серед нас. Ми позираємо на них і заздимо померлим.

А про порятунок, принаймні для мене особисто—годі й думати. Навіть мій товстенький Шулі обіцяє повісити мене. Бачите, який хороший хлопчик. Він приходив, пропонував мені всі розкоші світу і навіть свою любов, тільки щоб я сказала, де наша радіостанція, хто друкує на склогографі і розповсюджує листівки, хто вкупі зі мною підробляв документи для членів нашої організації і для поранених червоноармійців і переховував самих поранених, хто провадить диверсії на заводах і залізниці. Одне слово, все, що я знаю. У відповідь я проспівала йому пісеньку про груші-дулі. Господи, як же „розсердився-розгнівався мій Шулі на мене“. Ледве я втихомирила свого ображеного хлопчика. Кажу:—Шулю, не гнівайся. Від Любки, Шулю, ти мав тільки дулю та й годі. Це ж так мало. От за Любку, Шулю, ти дістанеш—кулю. Година помсти за всі наші злочини прийде, прийде, Шулю, і тебе не мине.

Дорога моя Олена Павлівна. Як я вдячна вам за все, за все, що мала від вас в минулому, а тепер за те, що в ці тяжкі хвилини мого життя маю кого назвати найкращим людським словом—матір'ю.

Рідна моя! Зараз у мене одна турбота.

Люди, мамуню, живуть у гурті, борються в гурті, сміються і плачуть, сумують і веселяться—все в гурті. Бо в гурті, як кажуть, і каша їсться.

А от щоб померти, то нікому, навіть Любці, для такого діла не треба, матінко, компанії, не треба друзів. Навпаки, щоб добре мені було і спокійною я була в ту роковану хвилину, яка жде мене,—мої друзі мусять жити, щоб боротися і перемогти.

І в цій справі, може, й вам доведеться допомогти мені. Що зробити треба—Полікарп Григорович скаже. А ви, матінко, те й вчиніть. І це моє останнє прохання.

І не тужіть. Ви ж знаєте, Любка не зносить туги. Любка завжди була весела і за те, мабуть, і боролась, щоб жити з вами, матінко, на прекрасній землі наших предків широко, вільно, весело.

Прощайте, рідна! А з Віронькою зустрінетесь, палко поцілуйте її за мене, бо мені вже її не побачити.

Хочу, до болю хочу, щоб були ви здорові і щасливі.

Ваша Любка“.

Поки Євген читав листа, Олена Павлівна, притулившись на кінчику стільця і*скулившись в маленький клубочок, низько схилила голову і кілька хвилин сиділа так — тиха, непорушна. Більше вона не плакала. Сухими, запаленими очима дивилася кудись прямо перед собою.

Знадвору долинули дзвінки голоси і сміх дівчорі. Потім все заглушив ревучий гул літаків, і по цьому знову встановилася прозора тиша.

Євген тричі повторив запитання:

— Що ж сталося далі?

— А далі що сталося?

Відповіді він не почув.

— Вас викликали в комендатуру?

Олена Павлівна навіть не поворухнулася. Вона все ще сиділа, як людина, що заснула під гіпнозом.

Здрігнувшись, Євген тривожно ступив до жінки.

Та в цю мить Олена Павлівна випрямилася. Її прозорі очі були мутні, мов небо, запилене після вихору. Вона, мабуть, не чула запитань Євгена і просто заговорила, продовжуючи свою розповідь.

Невдовзі після цього листа вона побачила саму Любку. Власне, бачила вона її двічі.

Перший раз в комендатурі, куди таки привели стареньку. Тільки дуже мало пам'ятає вона з того, що там було.

Згадується: розкішна, затишна кімната. За столом вирлатий рижий німець. На дверях — другий з автоматом, третій, здоровенний — походжав по кімнаті, часто підходив до столика в куточку, де стояло кілька пляшок з вином. Він наливав собі в хрусталивий бокал і смачно пив.

Її, Олену Павлівну, били. Але вона говорила тільки те, чого Полікарп Григорович навчив, принаймні й так здається.

Під час допиту до кімнати привели дівчину. Це була Любка.

Вона, Олена Павлівна, глянула на неї і скам'яніла. Кризь порване платтячко проступало страшне, сине, в кривавих рубцях тіло. Таке ж було й обличчя. На опухлих, мов колідки, руках — скрючені, чорні, видно печені — пальці. Дівчина глянула на Олену Павлівну і криво посміхнулася, одкривши на мить беззубі, чорні ясна.

— Впізнаєте? — запитав в Олени Павлівни котрийсь німець.

У неї, Олени Павлівни, одібрало мову, і у відповідь вона тільки кивнула головою.

Мов би в кошмарному сні, чула: Любка підтвердила те, що вона, Олена Павлівна, говорила. Любка сказала, що

справді обманула стару і вигадала історію з пораненим чехом. Вона ж і лікувала пораненого. † документи йому, як і іншим, сама підробила, скориставшись для цього бланками і друкарською машинкою лікаря Шульца. А після того як поранений видужав і вона, Любка, вирядила його з Харкова, до старої більш не заходила, бо полаялась з її дочкою — подругою своєю, Вірою, за те, що та виявила бажання їхати в Німеччину і з доброї волі поїхала.

І ще вона пам'ятає, коли виводили Любку, уже на двірях дівчина ще раз обернулася і глянула на Олену Павлівну. Ой, як же вона глянула! — від спогаду затремтіла Олена Павлівна. Так глянула, що цього прощального погляду вона, Олена Павлівна, ніколи не зможе забути.

І знову довго мовчала...

— А вдруге? Ви ж казали, що двічі зустрічали Любку, — тремтячим від напруження і мов би чужим голосом запитав Євген.

— Вдруге?

Олена Павлівна закрила очі і зітхнула так, що, здавалось, то вихопився з грудей — стогін.

Вдруге вона бачила труп Любки на балконі колишнього будинку Обкому.

Євген кілька разів пройшовся по кімнаті. Обличчя його стало суворе, кам'яне. Потім зупинився біля портрета Любки і довго стояв, мов би на почесній варті, виструнчений і сумний, не зводячи з обличчя дівчини очей, сповнених трепетної, душевної теплоти, подиву, шани й любові... І, мов живий, поставав в його уяві образ Любки. І дівчина, здавалось, посміхаючись, говорила йому:

— От ми і познайомились. Нічого, нічого, я не ображаюся за те, що ви, милий хлопче, було, гадали про мене трішки не так, як слід. Зате тепер ми остаточно познайомилися з вами, і, сподіваюсь, більш не обійдете ви Любку своєю приятню.

Олена Павлівна, мов святиню, обережно взяла покладений Євгеном на столі лист Любки, легенько згорнула його і знову відкрила різьблену коробочку, щоб покласти його туди. І стрепенулася.

— Отак! Я й забула. Така вже забудькувата стала...

І, вийнявши з коробочки якийсь маленький, перев'язаний рожевою тесемочкою, пакуночок, подала його Євгенові.

— Це ж ваше. Віронька в комірчині під подушкою знайшла. Забули ви. Отож вона в свою серветочку загорнула і на збереження мені віддала. Нехай — каже — лежить, где хазяїна... І дивіться, яке щастя, — діждався.

Євген розгорнув пакуночок. Це був його годинник. Зворушений, він щиро дякує. Довгенько розглядає годинника, підносить до вуха.

— Стоїть, стоїть,— говорять Олена Павлівна,— ми його жодного разу не заводили.

Євген взявся за карбовану голівку заводного механізму з наміром покрутити, але не зробив цього. Якась думка, певне, зупинила його. Замріяний, він ще раз розглядає годинника і кладе його до кишені.

— У мене ось новий на ходу,— показує Євген годинник на руці, перехоплений жовтим поясочком.

Потім він допитливо зазирає у вічі Олені Павлівні і тишенько, все ще боячись, говорять:

— А чогож це ви про Віру жодного слова ще не сказали?

— Віра? Віра молодець!— гордо промовляє Олена Павлівна.— Та й пощастило доньці: і підпільної роботи не кинула, і в тяжке лихоліття окупації до рук німцям не потрапила. А я побачила її аж тоді, коли Червона Армія до Харкова увійшла. Тоді завітала до мене й донька. І вже в сірій шинелі, пілотнощі.— Прийшла, мамо, побачитись і попроситись,— каже мені.— Йду. У нас бо хлопців у сім'ї нема, щоб і за батька, і за Любку помстилися.— Що ж, поплакала я, потужила, як і кожна мати, але ні— не відмовляла, бо й сама, коли б силюнька, хіба б не пішла? Пішла б. І не дивіться, що така я смирна. А, певне, лютишого воїна не було б. Я німця пазурами рвала б!— аж скрикнула вона, і широко розкрила помутнілі очі, мов би зазирнула в якусь безодню і побачила там щось таке жахне, що аж знетямилась.

Поволі заспокоїлась.

— Воює донька. А мені хоч і доводиться дні й ночі воювати із смутком та тривогою,— ой, як же серце іноді болить! Бувають ночі— очей до ранку не стулиш— а все таки радію. Правду кажу, радію, що дочка воює...

— Ось...

Олена Павлівна знову підійшла до різьбленої коробочки. Щось пошукала там. Витягла конвертик.

— Оце недавно Віронька з фронтової газети вирізки мені прислала. Почитайте.

Євген розгорнув трикутній конвертик і трічі прочитав невеличкий, набраний в три колонки, нарис.

СЕСТРА, ВОЇН, МЕСНИЦЯ

«Це було в ті дні, коли Червона Армія впритул підійшла до другої столиці України, славного міста Харкова.

Вночі навальною атакою бійці вибили ворога з великого дачного селища. А вранці тут зупинився штаб одного військового з'єднання.

Того ж дня до штабу зайшла схвильована дівчина. Вона назвалася — Віра Чумак.

В роки окупації дівчина в цьому селищі провадила підпільну роботу. А зараз — серце її рветься туди, де гримить бій. Вона харків'янка. І може ж вона бути, принаймні, санітаркою.

Другого дня санінструктор дав дівчині санітарну сумку і розказав, як їй знайти її підрозділ.

В переліску, серед обсмалених кущів глоду, де рвалися міни, вона розшукала командира роти.

В цю мить щось дуже блиснуло. Вибух заглушив. Куші глоду з корінням вихопилися з землі і вкупі з пилом і піском впали на дно траншеї. А коли, нарешті, гуркотнеча вщухла, за кілька кроків від себе Віра почула стогін.

— От і беріться до роботи, — сказав командир, чорне, запилене обличчя якого вона тепер ледве впізнала.

Вона знайшла пораненого. Він кашляв, випльовуючи темну, змішану з землею, кров.

— Голубонько, швидше... Як же я тепер... Більш не боєць?

Вона швидко накладала жгути, перев'язувала пораненого.

Над яром вили міни. Шматували землю і повітря вибухи.

Повз неї вперед бігли бійці. Вони покидали перелісок ідесь зникали на полі, порізаному глибокими зеленими ярами.

Котрийсь боєць крикнув:

— Давай, сестричко, за нами! Перелісок накрили гади артвогнем.

— Товариші, рідненькі, допоможіть! — заволав хтось із обваленого окопу.

Віра кинулася на зов.

— Загинеш, — знову застеріг її котрийсь боєць.

Навколо неї палахкотіло, рехло, рокотало... Від жаху дівчина дрижала, мов у лихоманці. Конвульсивно ковтала повітря, пил і дим якого душив її. Вона часто кашляла, очі заливало слізьми. І все таки вона робила свою справу. Вона лазила між кущами, відшукувала й перев'язувала поранених, залишаючи по цьому на хворостинах шматки бинта чи вати, щоб санітарна машина не обминула потерпілих.

Таке було бойове хрещення.

Але мужня дівчина швидко опанувала себе і, коли підійшли санітари, щоб забрати поранених, яким вона подала першу допомогу, Віра кинулась наздоганяти бійців. Коли ж

ті піднялися в атаку, — побігла за ними, збуджена, з розстебнутою санітарною сумкою на плечі.

Це був тяжкий день. Та дівчина не почувала більше ні страху, ні втоми. Вона рвалася вперед, туди, де палало в огні рідне місто, обриси якого вже бачила.

Поранених було багато. Швидко робили перев'язки, перетягали поранених в укриття...

— Командира роти поранено, він там, у яру! — крикнув їй зв'язківець.

Віра розшукала командира. А коли перев'язувала, помітила — біжать німці. Схопила гранату і жбурнула в гітлерівців. Автоматники допомогли їй захистити пораненого командира.

Так почала вона свій героїчний путь воїна.

Безстрашну і скромну, невтомну і ласкаву дівчину міцно полюбили бійці.

„Наша серденько-сестричка“ — називали її.

Невдовзі груди їй прикрасила славна нагорода — медаль „За відвагу“.

— Справді, молодець! — зраділо і схвильовано промовив Євген. Він швидко підійшов до Олени Павлівни, міцно обняв її і ніжно поцілував трепетну руку жінки, безмовно дякуючи цим за те, що виходала вона таку дівчину.

VI

Другого дня надвечір Євген писав листа Вірі.

„Дорога, люба Віронько!

Чи Ви пам'ятаєте того, кому дозволили вірити, що ми ще зустрінемося з Вами в умовах щасливих і радісних днів? То це той, хто носить цю віру в глибині серця, — шле Вам свій полум'яний привіт із рідного міста, із своєї ж таки квартири, де він мав щастя зустріти Вашу матінку і разом з нею радіти за Вас, Віронько...“

Він замріявся: як багато хотілося розказати в цьому листі. І про нову незагоєну рану, завдану звісткою про трагічну долю Любки. І про те, як багато разів сам віч-на-віч зустрічався зі смертю на крутих шляхах і вузьких стежечках війни. Як дні і ночі зоріли йому примружені і чудові, як замріяна прозолоть осіннього саду, очі милої дівчини. Як в нестерпну спеку і тріскучу віхолу ходив у бої. Як мстив за муки загиблих, за руїни Батьківщини,

як бився за долю живих. Як падав і знов підводився і йшов уперед...

Він розповідає про те, з яким запалом працюють харків'яни, відбудовуючи місто, що вже й сам він поринув в роботу. От і сьогодні: він ходив уже в свою установу, весь день знайомився з планами найближчих архітектурних робіт.

„Перед нами, — пише він, — стоїть завдання зробити Харків прекраснішим, ніж був він до війни. А це значить — не тільки відбудувати місто, а й перебудувати ті його частини, які не відповідають нашим вимогам“.

Він закінчує свого листа так:

„Доки міг я, із зброєю в руках бився з ворогом, а тепер дні і ночі буду боротися за нашу остаточну перемогу в лавах тих полум'яних патріотів, які пишуть про себе:

Ми рук не складемо, нам не буде спочину,
спкою не знатиме кожен із нас,
аж поки не встане з руїн Україна —
новий Дніпрельстан, Криворіжжя, Донбас...

А також, звичайно, і рідний наш Харків“.

І нарешті, дописує такі останні рядки:

„Три високих нагороди вручила мені Батьківщина. Віронько, я палко жду четвертої — зустрічі з Вами і тих щасливих днів, про які мрію.

Вчора матінка Ваша віддала мені годинник, що його Ви, спасибі Вам, зберігали для мене. Я взяв годинник, але не завів його механізму, що перестав, певне, працювати в день нашої розлуки. Я знову попросив у Олени Павлівни серветочку, загорнув годинник і зав'язав його. Хай лежить і жде. Я хочу разом з вами розгорнути цей пакуночок і вже тоді забести годинник, щоб одлічував він наші щасливі години“.

Наталя Забіла

МІЙ ХАРКІВ

Багато міст славетних, незабутніх
я бачила в радянському краю.
Красоти їх, історію й майбутнє
всім серцем я сприймаю і люблю.

І Ленінград — пряма моя вітчизна,
де я дитячі роки провела, —
могутнє місто! Міць його залізна
ще зламана відвіку не була.

Свята Москва, єдина в цілім світі,
і Київ наш, столиця золота,
і місто-сад, ясна Алма-Ата,
притулок мій в години лихоліття...

У час, коли напасник озвірлий,
мов крук, на місто налітав моє,
мені здавалось, ніби власне тіло
і кров мою терзає він і п'є.

І в дні вигнання, в довгі темні ночі,
аж до світанку, лежачи без сна,
мені ввижавсь, немов на власні очі,
все тільки Харків, рідна сторона!

Я тут зросла. Тут народила сина.
Поховані тут дві мої дочки.
І тут тепер моя мала Марина
в садок дитячий ходить залюбки.

Безсонні ночі творчого натхнення,
найкращий скарб моїх бажань і мрій,
все, чим живу, що найсвятіш для мене,
пов'язано з тобою, Харків мій!

Тому це місто ближче всіх до серця
від інших міст в радянському краю.
До нього вдячність і любов мою,
де б не була, носитиму до смерті.

СОН

... І знов мені приснився Харків,
такий, як був у літні дні, —
в прозорій млі зелених парків,
в невтомній людській метушні.

Іду кудись з будинку „Слово“
у колі радісних облич,
і мій товариш випадково
іде, всміхаючись, навстріч...

Але безжалісна свідомість
ламає сонні береги —
усе зникає. І натомість —
руїни... пуста... вороги...

А мій товариш десь у полі,
на жовтій, стоптаній траві,
з лицем, покривленим від болю,
у власній плаває крові...

Я стисла руки так, що навіть
в долоні нігті уп'ялись.
І гнів, і смуток, і зненависть
в одне чуття переплелись.

Не хочу снів! Не треба спати!..
Віддати б кожен подих свій,
аби наблизивсь час розплати,
останній, вирішальний бій.

І щоб ізнову наше місто
у ріднім, звільненім краю
цвіло б, мов пам'ятник врочистий
загиблим друзям у бою.

Грудень 1941 року

ДРУГА ЗИМА

От знову сніг покрив дерева й дахи.
Замовк арик у білих берегах.
І знов сніжинки, мов пухкі комахи,
злітають, тануть, падають на шлях.

Дивлюсь і марю: отакі ж сніжинки
злітають нині з отаких же хмар
на наше місто, вулиці, будинки,
на наш, колись такий веселий, парк...

Зруйноване, спустошене, розбите,
в полоні наше місто!.. І дарма
його руїни хоче прикрасити
своїм блискучим одягом зима.

Даремні спроби! Чорні плями крові
на бруку проступають і крізь сніг,
і жодні, найблискучіші покрови
не замаскують, не прикриють їх.

Цю кров я бачу крізь далекі гони,
вона полонить всі мої чуття,
вона стучить в моєму серці й скронях
і не дає спокою й забуття.

О місто рідне! Ще прозимувати
тобі припало в мученнях тяжких.
На нашій вулиці ще буде свято —
на визволених вулицях твоїх!

Листопад 1942 року

* * *

Харків, Харків, рідне місто наше!
Серце наших дум і поривань!
Видно, досі ще не повна чаша,
не скінчилась путь твоїх страждань...

Знов ворожі чоботи огидні
топчуть твій стократ стражденний брук.
Не розійме місто наше рідне
стиснутих в нестерпній муці рук...

На безкрай відстані від тебе
я щодня вчуваю весь твій біль.
Ще немало, видно, дати треба
ради тебе крові та зусиль.

* * *

Вчора сонце розтопило кригу,
загули струмки — весна, весна!
А сьогодні знов холодним снігом
замела стежки хуртовина.

Та закон природи непреложний:
хоч надворі вікола й гуде,
неминуче літо переможне
по зрадливім березні іде.

Прийде час — воно таки поборе
смертоносні зливи снігові.
Прийде час — і клятий світом ворог
захлинеться у своїй крові!

Квітень 1943 року

ПЕЛЮСТКИ

Товариш пише: — „Мабуть ви, як жінка,
сентиментальна, як і всі жінки.
І через те для вас в оцю сторінку
вкладаю я ці жовті пелюстки.
Це — сояшник, що на дорозі темній
мені зустрівся перший уночі,
коли на рідну українську землю
ступили ми, у наступ ідучи“... .

Товаришу! Навіщо вам ховати,
що й ви такий же самий, як і я.
В такую мить хто став би глузувати,
коли, не в змозі стримать почуття,
ви, може, плакали і впали на коліна
і цілували зморщені грудки,
як плачу я і як цілую нині
оці прив'ялі, рідні пелюстки.

Серпень 1943 року

ПОВЕРНЕННЯ

З далеких, далеких степів Казахстану,
з найдальших віддалень в радянським краю
я знов повертаюсь на рідну, жадану,
до болю улюблену землю мою.

Ми ідемо, ідемо... Поїзд невтомно
по рейках безкраїх стремить і стремить.
Змінюються ночі і дні однотонно
і ближчає, й ближчає бажана мить,

та мить, коли знов під вагонні колеса
гостинно простелеться рідна земля,
і річки знайомої виблиснуть плеса,
і спогадом давнім повіють поля...

Я жду тої миті. І думку єдину
в схвильованім серці незмінно таю —
це кров моїх друзів, це кров мого сина
мені повертає вітчизну мою.

Січень 1944 року

ПІСНЯ ПРО ХАРКІВ

В травневий день, коли ніде ні хмарки
і розквітають сквери і садки,
про наше місто, про весняний Харків
ми заспіваєм пісню залюбки.

Тут брук стогнав під чоботом огидним,
втопало місто в полум'ї пожеж.
Але для нас, зруйноване та рідне,
воно й тепер лишилося все те ж.

На повні груди дихаючи знову,
встає з руїн наш Харків до життя,
в його нову й прекрасну відбудову
ми вкладамо всі сили й почуття.

В травневий день, що сяйвом променистим
святкові й вільні вулиці залляв,

згадаймо тих, хто наше рідне місто
своїм життям з неволі визволяв...

Не відгули ще бойові тривоги,
в останні битви Сталін нас веде,
і, як боєць, до слави й перемоги
в сім'ї радянській Харків наш іде!

Травень 1944 року

* * *

Чи мені здається, чи насправді
наше місто краще, ніж колись —
зеленіші дерева і трави,
просторіш майдани розляглись.

Вулиці, здавен мені знайомі,
сквери, парки — все немов нове.
Ніби в кожному камні, в кожному домі
повстає відродження живе.

Чи мені здається, що й сама я,
опинившись знов в своїм краю,
по-новому бачу все й сприймаю
і з новою силою люблю.

Як, одужавши, людина хвора
мов народжується знов на світ, —
зводиться на ноги рідний город
після двох багатострадних літ.

Ще не всі загоїлися рани —
залишки полону і боїв,
та життям кипучим, многогранним
відбудовчий рік вже напоїв

город мій. Врятований з неволі,
він сліди страждання ще не стер.
Та для мене Харків ще ніколи
не здавався кращим, ніж тепер.

Липень 1944 року

В. Владко

ГОЛОС У ТЕМРЯВІ

(Оповідання)

Чотири німецькі автоматники в білих маскувальних халатах увійшли в село з південного боку і, не задумуючись, взяли напрям вздовж по вулиці, до майдану, де в сутінках ледве видно було руїни церкви та висадженого будинку сільради. Автоматники йшли, нікого не запитуючи про дорогу; та й запитувати не було в кого на порожній і безлюдній вулиці.

Попереду йшов високий солдат в низько опущеному капюшоні. Руки його звично тримали наготові автомат. Очевидно, він знав дорогу краще решти, що мовчки йшла слідом за ним. Німці посувались швидко, шулячись від холоду. Вони пройшли кілька провулків і спинились біля хати, у вікні якої блимав жовтий вогник каганця. Високий солдат кілька разів грубо вдарив чоботом у хвіртку.

— Хто там? — пролунав з двору чоловічий голос.

— Староста треба, — коротко відповів високий.

По двору пробігли квапливі кроки. Відкрилася хвіртка. За неї визирнув маленький чолов'яга в ушанці, з клочкуватою борідкою. Побачивши перед собою німців з автоматами наготові, він злякано забелькотів:

— Я староста, я, панове германці! Чого зволите?

Високий презирливо ткнув його коротким дулом автомата в груди:

— Місце спати... кушати... добре кушати... ферштеє?..

Староста заметушився ще більше:

— Зараз буде спольнено, пане старшой. У нас для панів германців спеціально попівський дом пристосовано дуже добрий. І харч упольне підходящий, сальце, хлібушко білий, молочко.

— Млеко, — сказав один з німців, ледве рухаючи замерзлими губами.

— Млеко, млеко! — мов зрадів староста. — І тепло буде, витопимо як слід. Пожалте, панове, я покажу куди!

Він похапцем побіг по стежці, протоптаній в снігу. Високий, обернувшись до супутників, підморгнув їм:

— Форвертс! — наказав він.

Через півгодини автоматники, скинувши промерзлі маскувальні халати та шинелі, вже насолоджувались їжею. У пічці палали дрова, закутана у велику хустку жінка приносила вже оберемки соломи, готуючи на підлозі постіль. А метушливий староста все ще ніяк не міг заспокоїтись. Він підходив до солдатів і запитував — улесливо, з безкімними поклонами:

— Може, панам германцям ще щось потрібно? То скажіть!..

Солдати були надто зайняті їжею, щоб відповідати йому. Нарешті, староста з поганенькою посмішкою прошепотів на вухо високому солдату:

— Якщо розважитись бажаєте, то в один момент. Горілочки?.. гм, дівчат справних?.. Тільки моргніть!..

Високий повернув голову. Озираючись і решта. Староста, чекаючи відповіді, запобігливо пощипував борідку.

— Потім... потім, — відповів високий. І, вказуючи на вікна, розпорядився: — Треба закрити цей... віконниця, так? Забагато світла вулиця...

— Зараз, зараз, — заметушився староста. Він вибіг за двері. За хвилину загуркотіли важкі віконниці. Потім у дверях кімнати відкрилося маленьке віконце, прорізане в них. З нього знову визирнуло обличчя старости. Він солодко проговорив:

— А коли нащот розважитись — тільки моргніть, панове. Ураз горілочки приставлю, і все, що треба...

— Шляфен! — через плече кинув високий солдат.

Обличчя старости зникло. Закрилось віконце в дверях. Високий все ще немов прислухався. Стукнули входні двері: староста вийшов. Високий низав плечима і налив собі шклянку гарячого молока.

Кілька хвилин у кімнаті панувала мовчанка. Солдати продовжували вечеряти. Високий випив молоко, підвівся, пройшовся по кімнаті, подивився у темне вікно: за ним тьмяно білили віконниці. Потім він вийшов з кімнати і повернувся через хвилину — дві. Дрова в пічці вже прогорали. Високий солдат сів біля стола, вийняв кисет і згорнув цигарку. Заклеюючи її, він уважно подивився на інших.

— А й огидний мерзотник цей самий староста, — сказав він раптом чистою українською мовою. Це чомусь нікого не здивувало. Один з солдатів з готовістю відгукнувся:

— Два рази, товаришу лейтенант, рука у мене ледве сама на спуск автомата не натиснула. Це тоді, коли він там, біля воріт, підмазуватися почав. І ще...

Він не закінчив, його перебив кремезний хлопець, що сидів біля нього:

— Гадина першої статті, факт! І зверніть увагу, товаришу лейтенант, у нього все як по маслу. І їжа для панів германців приготована, і дім попівський пристосований... Плаче по ньому куля в моєму автоматі, товаришу лейтенант, їй бо, плаче!..

— Спокійно, товариші!— спинив обох високий. — У нас інші справи, інше завдання. А вже коли у когось чешуться руки на таких гадів, то, повірте, у мене більше, ніж у вас. Я, коли ще селом ішов, чого тільки не передумав... все знайоме з давніх-давен... І вулиці, і хати...

— Та ви ж не з цього села,— зауважив кременезний. — Чи я забув, товаришу лейтенант?

— Не з цього, правда,— погодився високий. — Моє село сусіднє, у п'яти кілометрах було звідси... Було, доки німці не спалили його. Ну, а тут я частенько бував хлопчиком, у діда й бабки, в родині моєї матері. Вона звідси була...

— Була?— зірвалось необережне запитання у кременезного.

— Так, була, товаришу Соколов,— несподівано сухим тоном відповів лейтенант.— І досить розмов, одставить! Вставати доведеться рано вранці. Спати час. Чергуємо по годині, починаючи з мене.

Товариші докірливо глянули на кременезного Соколова, який і сам не радий був своїй балакучості, і почали влаштуватися на соломі, розстеленій на підлозі. За кілька хвилин вони вже спали: втома від напруженого, небезпечного переходу давалася взнаки. Покрутившись, заснув і Соколов, клянучи себе: і навіщо він питав? Немов не знав, що мати лейтенанта Савченка загинула разом з усім селом, спаленим німцями... про це ж усі в роті знають... І треба ж було йому спитати, дряпнути стару рану лейтенанта!..

А Савченко сидів біля стола і думав. Він добре пам'ятав це село, пам'ятав і цей великий кам'яний попівський дім, повз який він хлопчиськом боявся бігати: звідси завжди могла вискочити велика собака і вчепитися в ноги. Добре жив пп, і дім у нього добрий, з товстими стінами, дубовими дверима та віконницями!..

Лейтенант Савченко устав, пройшовся знов по кімнаті. Так, запитання Соколова, справді, мов ножем, різнуло його. Він думав, що звик уже спокійно ставитись до думки про загибель матері. І ось... може, на нього так вплинув вигляд знайомих вулиць села, по якому він бігав хлопчиком? І дід, що вирізував йому з дерева іграшки, і бабка, у якої завжди був приготований для любимого онука Василя медовий пряник... і мати, лагідна мати, в якої він був

найменшим і тому найлюбимішим... Померли і дід і бабка, а мати...

Ні! Досить думати про це! Не час! Попереду ще багато діла, небезпечного, важкого, для якого потрібні будуть усі сили—і його самого, і його товаришів-розвідників.

Легкий шум за вікном притягнув його увагу. Він прислухався, поклавши руку на автомат. Ні, це, мабуть, вітер шарудить сухим снігом. Просто він надто збуджений сьогодні. Навіть голова болить, що трапляється з ним рідко.

Лейтенант подивився на товаришів, що спали на підлозі. Так, коли б не знайомі обличчя,—дійсно, справжні фріци в їх зелених мундирах. Та й сам він... мабуть, і не варт було так старанно прикривати обличчя капюшоном, коли входили в село. Хто пізнав би його в німецькому одязі?

А от голова все ж таки болить—і дедалі більше. Лампа смердить, чи що? У повітрі чути неприємний запах, немов чад. Відчинити двері?..

Лейтенант Савченко підійшов до дверей, штовхнув їх. Вони не відкривались. Він швидко оглянув їх: може, він сам накинув заціпку, повертаючись до кімнати? Ні, заціпка звисала вільно. Що ж тоді?.. Він ще раз міцно натиснув на двері. Вони залишались нерухомими, немов би хтось зовні підпер їх колодою. Було міцно закрито і прорізане в дверях віконце.

Він озирнувся. На столі горіла лампа, круг неї стояли тарілки з їжею, глечики, миски, лежав хліб. На підлозі на соломі спали товариші. Все було як і раніше. Але двері?.. Соколов, що спав з краю, ворухнувся, тихо застогнав і сонно провів рукою по лобу. Так, і головний біль... і цей чад у повітрі...

Швидкими кроками Савченко підійшов до одного з вікон, натиснув на залізний стрижень віконниці, що проходив у середину кімнати крізь дірку в стіні. Стрижень не піддавався. Віконниці відкрити було не можна.

Підвівся Соколов, сів, кволо оглядаючись. Він побачив обличчя командира—напружене, серйозне. В одну мить він був на ногах. І раптом він похитнувся і ледве не впав, коли б не край стола, за який він встиг ухопитись. Розгублено, збентежено Соколов подивився на командира:

- Голова не варить, товаришу лейтенант. Болить сильно!
- Розбудіть решту,— коротко наказав Савченко.

Соколов нахилився—і знов ледве не впав. Він старанно розштовхував товаришів, але вони тільки повертались на соломі відповідали щось незрозуміле і знов засипали. Нарешті тільки наймолодший і найміцніший, Чорножук,

підвівся з скривленим, блідим обличчям. Петренко не підводився, не прокидався. Невже чад устиг так вплинути на нього? . . . Треба свіжого повітря! Треба відкрити трубу!

Але труба пічки, очевидно, відчинялась тільки с сусідньої кімнати. З цього боку заслонок не було. Савченко відкрив пічку: ага, ось у ній непрогорілий жар, над ним ще й зараз спалахують, в'ються сині вогники. Води!

Води в кімнаті не було.

Савченко схопив з стола глечик і вилив у пічку рештки молока. Жар зашипів — голосно, люто. Кімнату наповнив чад горілого молока. Повітря потрібне, свіже повітря!

Лейтенант озирнувся. Черножук і Соколов дивились на нього. Вони все ще не розуміли, що трапилось. Коротко і швидко Савченко пояснив:

— Нас заперли. Двері підперті зовні. Віконниці теж. Пічку закрито надто рано. Нас отруюють чадом. Зрозуміло?

— Дозвольте вибити шибку у вікні, товаришу лейтенант, — запропонував Соколов. — Повітря піде з двору.

Савченко низав плечима.

— Спробуйте. Але віконниці тут надто міцні. От коли б удалось вибити і їх... та де там!

Він згадав: віконниці у цьому попівському домі теж дубові, з цільних дощок.

Соколов замахнув прикладом автомата. Задзеленчало розбите скло. Але свіже повітря з вікна не йшло Люто, з усієї сили Соколов ударив прикладом по віконниці. Даремна праця! Дубова віконниця навіть не хитнулась. Зате сам Соколов ледве утримався на ногах.

— Голова обертом іде, товаришу лейтенант, — збентежено сказав він, потираючи лоб.

Ззаду щось загуркотіло. І зразу стало темно. То Черножук звалився з болісним стогоном. Він зачепив стіл, перекинув його, розбивши лампу. На щастя, вогонь погас, не встигнувши підпалити солому. У темряві було чути тільки важке дихання Соколова та слабкий стогін Черножука. А Петренко? Що з ним?

І в цю мить за дверима почулося шарудіння. Щось скрипнуло. І в темряві лейтенант Савченко побачив, як у дубових дверях засвітилася щілина. Хтось зовні відкривав віконце, прорізане в них. Тихий жіночий голос сказав:

— Мабуть, уже готові.

Інший, чоловічий, голос відповів так само тихо:

— Стривай, жепсімати нема куди. — Це був голос старости, але уже зовсім інший, немов і не було в ньому ніколи запобігливих, улесливих ноток.

Чиясь обличчя неясно й туманно виднілося у віконці, Воно заглядало сюди. Лейтенант відчув дотик руки Соколова, почув його збуджений шепіт:

— Це що ж, розшифрував нас гад чи що?..

Хоч як тихо прошепотів це Соколов, за дверима його почули. Обличчя зникло. Долинуло шепотіння, уривчасте, схвильоване. І тоді неясний обрис обличчя знову з'явився у віконці. У кімнаті залунав голос тихий, але твердий, ненавидячий, сухий, у стримуваному, лютотому збудженні:

— Ще не всі подошли, прокляті? Ще ворухитесь? Так от вам на останнє, перед смертю вашою собачою, мої слова. Будьте ви прокляті на цьому і тому світі! Здихайте, іроди! Тут вам розплата за все. І за село наше спалене, і за життя наше розбите!..

Голос у темряві увірвався на мить, мов йому, в гніві його і ненависті лютій, невислачило дихання. Лейтенант Савченко стояв посеред кімнати, приголомшений. Він відчував, як важко повис на його руці Соколов. А голос, схвильований жіночий голос продовжував:

— Будете і ви, окаянні, лежати в сирій землі, як усі ті, що приходили вже сюди до нас. Вісімнадцятьох поклала я своїми руками у льох, вісімнадцятьох уже німців. І ви ляжете, нема вам порятунку, дияволам! Мого села нема, хати нема, нікого не залишилось, тільки я сама живу з люттям моєю. На всіх вас її вистачить, люті моєї. І ще придуть, і ще ляжуть, як ті, як ви. Всі загинете, всі до одного на землі нашій пропадете. Подихайте, як собаки!..

Тоді лейтенант Савченко, хитаючись, зробив крок до дверей. Простягаючи вперед руки, він скрикнув:

— Мати! Мамо!..

За дверима пролунав вигук. Лейтенант знову сказав, відчуваючи, як стискує його голову розжарений обруч чаду:

— Мамо! Це я, Василь... Мамо!.. — і упав.

З глухим стуком звалилася колода, що підпирала з того боку двері, хтось вбігав у кімнату, хтось хутко відчиняв віконниці, морозне повітря свіжою крижаною хвилею пробігало по тілу, втомлений нерівний голос Соколова докірливо виворював комусь:

— Це так і справді ви нас на той світ вирядили б, друзі!..

Лейтенант Савченко лежав з закритими очима, відчуваючи, як його плечі обіймають знайомі лагідні руки, як падають йому на лице крупні гарячі сльози — і зразу ж такі висихають під частими нестримними поцілунками тієї, в чиєму материнському серці з'єднались нерозлучно палка любов до батьківщини і велика гнівна ненависть до її ворогів.

ЩНА ЖИТТЯ

(Оповідання)

Він швидко біг угору вузенькими кам'яними сходами, навіть не торкаючись залізного поруччя. Час він тепер мав, час, що вимірювався хвилинами: йому пощастило внизу накинута на двері міцний залізний гак. Вони ще повозяться там, німці, доки зламають гак, чи висадять двері.

Четвертий поверх, п'ятий... Ось зараз мають бути маленькі бічні двері. Прослизнути в них до ліфтової клітки... там є дверцята до балансового тунелю; можна спуститися вниз тросом, зникнути. Він добре знає цей великий будинок, він ремонтував тут ліфт минулого року.

Все ще не ховаючи в кишеню пістолета, він збіг на площадку шостого поверху. І став, скам'янілий. Бічні двері до ліфтової клітки були замкнені на замок. Знизу долинав гуркіт — мабуть, німці били прикладами в двері, намагаючись висадити їх.

Спинитися тут? Так, у нього є пістолет і дві обойми до нього. В кишенях є ще три гранати, можна захищатись, але...

Ні, спокійно. Не хвилюватись, не поспішати! Чи не пощастить йому захватитись на великому горищі? А може вдасться, дочекавшись вечора, спуститися по зовнішніх залізних сходах?...

Мерщій до горища!

Але перед самими дверима горища він знову спинився. Чи немає там когось з ворогів? Будинок високий, німці влаштовують на всіх таких будинках протиповітряні установки, це він знав. Гуркіт, що долинав знизу, підштовхнув його.

На горищі було напівтемно. Особливий запах порохнявого морозного повітря, властивий горищу міського будинку. Товстий шар сухого піску на підлозі заглушав кроки: пісок насипаний тут ще до приходу німців, щоб у ньому згасали запалювальні бомби. Тиша.

Швидкими кроками, озираячись по сторонах, він ішов туди, де світилося слухове вікно. Вийти на дах, можливо, — перебратися на дах сусіднього будинку... бо на горищі залишатись нема де, все як на долоні... Стоп!

Насторожене вухо його почуло нові звуки, новий шум. Немов грюкнули важкі двері десь поблизу. Потім долинув голос — він промовляв німецькою мовою. Потім почувся

кроки, вони наближались сюди — ніби від того слухового вікна.

Одним стрибком він опинився за брандмауером, причаївся там, виглядаючи зза нього, непомітний у напівтемряві горища, в його непевних тінях.

Кроки наближались. Ось вималювався силует чоловіка в німецькій шинелі. Фашистський солдат ішов горіщем, за-сунувши руки в кишені куцої шинелі, зігнувшись, зіщу-лившись, мов змерзлий.

Німецький солдат... Німецький одяг, в ньому він легше міг би зникнути, врятуватись, пройти дахом, не викликаючи підозри вартових... діяти, діяти!

Солдат проходив повз брандмауер, щось бурмочачи собі під ніс. Зсунута на лоб пілотка оголяла потилицю. Щемить, так буде зручніше...

— Аах!

Короткий обірваний вигук змішався із звуком удару, з хрускотливим звуком пробитої черепної кістки. Німець дивно, безглуздо змахнув руками і звалився на товстий шар піску обличчям униз. Спід світлого волосся на потилиці струменіла кров. Пілотка впала поруч. І знов тиша.

Озирнутися, перевірити, чи немає нової небезпеки? При-слухатися, чи немає близької погоні? Німець лежав нерухо-мо, розкинувши руки. Мертвий чи непритомний? А, все одно!

Він перекинув безживне тіло німця на спину, розстіб-нув гудзики шинелі, стягнув її, накинув на себе. Застібнувся. Тепер ще пілотку. Готово. Вперед!

Десь позаду, далеко ще, чути тупотіння. Німці біжать сюди, слідом за ним. Уперед!

Ось і слухове вікно. Дах — плескатий, вкритий ожеледдю. Тікати нема куди. Так... його пальці стиснули рукоятку пістолета в кишені. А це що?

Квадратна бетонна башта посеред даху. Башта з залі-ним поруччям навколо, з флаштоком. Двері. Оце звідси і йшов той німець? Гаразд, іншого виходу немає.

Впевненими, невимушеними кроками він підійшов до дверей башти, відчинив їх. Круті сходи вгору. Над ними залізний люк. Уперед!

Мов у відповідь на стукіт його чобіт по сходах, зверху долинув чийсь голос. Він щось запитував німецькою мовою. Прекрасно, його мають за німця. Треба підсилити це вра-ження.

Він голосно відповів кількома нерозбірливими словами, підроблюючись під німецьку мову. Щось вроді „хальтан-шлюсце тунг“.

Залізний люк над його головою відкрився. Звідти визирнула голова німецького солдата. І майже водночас пролунав короткий, сухий постріл з пістолета. О, недаремно він мав славу не абиякого стрільця!

Хапаючись омертвілими руками за східці, німецький солдат падав униз. Ще мить — і його тіло покотилося до зовнішніх дверей башти. Увага, спокійніше! Чи немає там ще когось?

Немає, бо в тиші було чути тільки якісь неясні звуки, що долинали знизу, з боку горища. Чийсь здивований вигук. Мабуть, німці знайшли труп першого солдата. Ну, гаразд!

Він хутко збіг униз, підняв важке тіло німця і випхнув його геть на дах. Потім зачинив двері, засунув важкий засув. Так буде спокійніше.

Тоді піднявся знову сходами вгору і через люк вийшов на верх башти, стримуючи дихання, відчуваючи, як шалено калатає серце.

Нікого. Мабуть, їх тут було двоє. Один пішов раніше, другого він застрелив тут. Спарений кулемет на станку дивився в небо. З його замка звисали ленти з патронами. Ящики з запасними лентами стояли тут таки, біля кулемета. Зенітне кулеметне гніздо! Добре, тепер він озброєний краще... Знизу долинули голоси німців. Вони бігли сюди, до залізобетонної башти. Нічого, тепер він хазяїн становища!

Він захопив важкий залізний люк, що вів униз. У тому люкові були два отвори, невеличкі, але зручні як спостережні щілини. Добре, можете йти, панове фашисти, ми ще поборемося!

Знову долинули здивовані люті вигуки. Німці побачили перед баштою тіло другого вбитого солдата. Вони кричали щось, вони пробували відчинити двері.

Обережно він визирнув униз, тримаючись руками за стояки поруччя, лежачи на підлозі башти. Так, звідси добре видно весь дах. Он унизу ті німці. Їх чимало — чоловіка з двадцять. Еге, скільки їх женеться за ним одним!

Пролунав постріл. Куля дзвінко вдарилась об поруччя біля його голови. Помітили таки! Та це не важно, так чи інакше вони знають, що він тут.

Він одповз од краю башти і сів біля кулемета. Становище треба було зважити. Ще постріли. Кулі верескнули в повітрі над ним. Він посміхнувся: іграшки!

У ранковому серпанку перед ним і навколо нього розкинулося велике місто. Знайомі обрії, знайомі обриси...

Он, праворуч, велетенські корпуси заводу, яким пишалось місто. Яким святом було відкриття того заводу кілька

років тому! Якими чіткими, гордовитими лініями вимальовувалися завжди в небі обриси будов цього заводу-велетня!

Тепер це — чорні руїни.

Він повільно обдивлявся місто. Колись гомінке, веселе, словнене життя, тепер воно було мертвим, безлюдним, похмурым кладовищем. Німці ходили цим містом, німці казаянували тут, німці командували в ньому...

Та не дуже командували. І те, що він тут, — доказ цьому. Його загін... ні, краще сказати, підпільна група, — робила своє діло. Мимоволі він пошукав очима той будинок. Он він... ні, не він, звісно, а залишки його, над якими ще курився дим. Там розмістився німецький штаб. І сьогодні вночі він злетів у повітря. Товариші втекли, а він... він мав відвернути увагу від підривників. І відвернув. Шкода тільки, що не пощастило до кінця обманути німців. Вони таки не загубили його сліду. І ось він тут.

Так от, треба зважити становище. Врятуватись звідси він уже не зможе. Це ясно. Він оточений. Але і його взяти легко вони не зможуть. Це теж ясно. Значить, виникає нове бойове завдання: віддати своє життя за найдорожчу ціну, знищити якнайбільше ворогів.

Йому пощастило. Він одержав додаткову зброю — оцей спарений кулемет. Гаразд!

Він хрипко, нервово засміявся. Німецькою зброєю винищити самих німців? Чудово! Шкода, товариші не знають, не бачать усього цього... Сюди, на башту, не зазирнеш, хібащо з літака. Вона височить над решткою будинків. І флагшток стремить у небо, — порожній, голий флагшток.

Знизу долинуло гуркотіння. Німці вибивали двері до башти. Хай вовтузяться. Тим часом він остаточно обдивиться, що є на башті.

З другого боку кулемета він знайшов брезентову сумку. Сухарі... пляшка з водою... е, це добре! Сигарети! І сірники. Він запалив сигарету, — несмачну німецьку сигарету, мов зроблену з соломи. Але це, звісно, краще, ніж нічого. Він довго вже не курив. Патрони... і більше нічого.

Ні, ось ще маленька шафа в бетоні. Що тут? Зім'яті газети... якийсь мотлох... і згорток. Що в ньому? Червона тонка тканина, на ній ось золота фарба... Та це ж прапор! Звичайний радянський прапор з золотим серпом і молотом, якого, мабуть, свого часу підіймали в свята на цій башті. Німці не помітили його серед мотлоху. Прекрасно!

Він знову засміявся і підвів голову. Біде зимове блакитне небо широкою чашею розкинулося над ним. Флаг-

шток з тонкими мотузками, які гойдалися під подувами легкого вітру, здіймався у те блакитне небо. Високий флагшток на високій башті великого будинку.

Гуркіт внизу обірвався важким ударом — і вшух. Німцям вдалося вибити зовнішні двері башти. Він прислухався. Німці підіймаються вгору сходами? Добре!

В одну мить він опинився біля люка. Крізь вузенькі отвори він чудово бачив темні постаті фашистів, що обережно підіймалися вгору. Він просунув дуло пістоleta в один з отворів, дивлячись у другий, націлився.

Один за одним пролунали три постріли. Їм відповіли крики знизу, важкі звуки падіння людських тіл. І тупотіння німців, що збігали вниз, назад.

Частим, безладним дробом знизу застукотили постріли. Німці били вгору наосліп. Кулі з скреготом ударялись об залізо люка. Він посміхнувся: хай бавляться! Щодо нього, то він витрачатиме патрони тільки напевно. Крім того, тепер німці деякий час обмірковуюватимуть, що їм робити.

Звідки виникло те хвилювання, від якого тремтіли у нього пальці, коли він прив'язував червоний прапор до мотузця на флагштоці? Чому серце стискалося в грудях, поки він обережно натягував мотузця, — і прапор повільно піднімався вгору, плив уздовж флагштока в небо — ваще, вище, вище...

І ось прапор спинився, злетівши до верхнього кінця флагштока. Він спинився на мить — і зразу ж таки його підхопив свіжий подув вітру. Червоне, яскраве полотнище розгорнулось. Виблиснула горда золота емблема країни Рад — трудові серп і молот. Прапор маяв у небі. Червоний прапор маяв у блакитному небі над похмурим, захопленим фашистами великим містом.

Його було видно звідусіль — з вулиць, з майданів, з вікон будинків. Гордий червоний прапор, він вільно майорів у небі, недосяжний для німців, прекрасний, як одвічний символ боротьби й перемоги.

Постріли знизу припинилися. Мабуть, німці зрозуміли недоцільність стрілянини. Що вони вигадають тепер?

Гучний вибух десь біля поруччя башти струсував повітря. Ще один... ще... Ага, німці вирішили закидати його гранатами. Що ж, це може дати їм перевагу, якщо...

Але башта була надто висока. Гранати не потрапляли на неї і розривалися, вдаряючись об бетонні стіни. Йому це не пошкодить, а самих німців, що були внизу, може поранити. Добре.

Тим часом треба приготувати кулемет. Він допоможе виконати бойове завдання і знищити якнайбільше ворогів, якнайдорожчою ціною віддати своє життя.

На щастя, станок кулемета не був прикріплений до підлоги. Це давало можливість підтягти кулемет ближче до краю башти і нахилити стволи.

Плазом він ще раз наблизився до краю, до поруччя. Треба було перевірити, чи не тримають німці під обстрілом дах башти. Надівши пілотку на якусь паличку, що лежала біля поруччя, він повільно підвів її вгору. І враз затріщали постріли. Кулі верескнули над ним, хоч жодна й не потрапила в пілотку.

— Погані стрільці, — прошепотів він задоволено. — Ну, я стрілятиму не так, будьте певні!

Вихід на дах будинку був лише з того слухового вікна, звідки вийшов і він сам. Це він пам'ятав.

Розраховуючи кожен рух, він підтягнув кулемет до того краю, який виходив до слухового вікна. Невеличкий панцерований щит кулемета дозволяв йому сховати за ним голову й дивитися крізь щілину. Знову пролунали постріли. Кулі дзенькнули об щит.

Гаразд!

Загостреним поглядом він помітив крізь щілину купку німців, що була біля слухового вікна. З горища вибігали ще солдати: то було викликане підкріплення. Прекрасно!

Він націлився і натиснув гашетку. Рукоятки кулемета затанцювали в його руках. Кулі прошили повітря і двома олив'яними струменями полили залізо даху, розкидаючи скалки ожеледі. Німці кинулися врозтіч, кидаючи вбитих і поранених.

Він задоволено підрахував:

— Чотири... шість... вісім... та два раніше... та ще три на сходах... — всього тринадцять. Уже добре. А ще ж не вечір. А, чорт!

Щось наче гарячею палицею вдарило його по лівому плечу. І враз по тому ще кілька куль застукотіло по щиту кулемета.

Десь під укриттям ховався фашистський снайпер. Йому вдалося вибрати влучний момент, коли людина на башті, захоплена успіхом, висунулась зза щита.

— Ні, ця рана не страшна. Адже плече ліве...

Так, рана була легкою, хоча плече й пекло, мов вогнем. Де той снайпер?

Він висунув за щит пілотку на паличці. Зразу протріщали два постріли. Дві кулі одна за одною пробивали пілот-

ку — і жовтуваті виблиски зза цегляного димаря вказали місце, де ховався фашист.

Тепер справа була в тому, хто кого перехитрує.

Він завмер, повільно повертаючи стволи кулемета в напрямі до димаря. Не стріляти, ні, аж доки не буде певності. Не сполохати фашиста, бо тоді вже діла не поправиш!

Ще кілька куль ударилося об щит. І раптом він відчув, як щось гаряче полилося по його руках і боці. Тільки зараз він немов знову почув оці останні постріли. Кулі вдарились об щит — і нібито знов лунали пострілами, але ближчими. Розривні кулі! Фашист стріляв розривними кулями. І їх осколки поранили його...

Нестримна лють охопила його. Цей проклятий фашист може не дати йому виконати завдання. Ні, ціна його життя мусить, мусить бути більшою, вищою!

Не відриваючи очей від щілини в щиті, він помітив, як зза димаря висунувся ствол гвинтівки. Над ним зеленувато й тьмяно визначилась каска фашиста. Ага, сюди, під каску, над самою гвинтівкою!

Коротка черга з обох стволів кулемета одразу вдарила об димар, мов крупним горохом. І зразу по тому на відкритий ожеледдю дах впала гвинтівка, зза димаря звалилося тіло людини в касці й німецькій шинелі. Готовий! Чотирнадцять!

Гаряча кров стікала у нього по боку. Вона зліплювала одяг, заважала. Перев'язати? Чим?

Враз мов сухе каміння застукотіло по залізному поруччю, по щиту кулемета. Кулі — без тріскотні пострілів? Може, він утратив слух?

Але одного погляду було досить, щоб зрозуміти у чому річ. Його обстрілювали з сусіднього будинку. А, так?!

Швидким рухом він перевів стволи кулемета ліворуч, туди, де спалахували виблиски пострілів. Довгою чергою пройшовся по вікнах верхнього поверху. З задоволенням помітив, як з тих вікон вивалились, звисівши руки, німці. Вони не чекали раптової відповіді.

— П'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять... ах!

Він упав. Куля пронизала ногу. Мабуть, вона пробила кістку, бо знов підвестися він уже не міг. Погано...

Кулемет стояв біля нього, заряджений, але, навіть сівши, він не дотягнувся б до його рукоятки.

— Прокляті! Але я ще живий!

Він перевірів гранати й пістолет, замінив обойму, з трудом допомагаючи собі лівою, пораненою рукою. Він міг рухатися тепер лише плазом, поранена нога тягла його, як колода.

Трошки відпочити, зібратися з силами!.. Він підвів голову. Над ним майорів червоний прапор, він, здавалось, вільно плив по небу серед нерухомих білих хмарок. Радянський прапор, переможний радянський прапор, який палає над захопленим фашистами містом.

Легкий шум праворуч привернув його увагу. Немов щось шаруділо по бетонній стіні. Що це таке?

Над краєм башти показалися дві дерев'яні палиці, вони були паралельні. Вони гойдалися — і спинилися, сперлись на край стіни. Драбина! Німці хочуть залізти сюди драбиною. Ну!..

Поклавши пістолет на поранену ліву руку, він націлювався. Ось над краєм башти з'явилась залізна каска. Рано ще, рано стріляти. Може, це обман?

Ні! Ось спід каски блиснули очі. Німець вдивлявся, шукаючи противника. Рука його підводилась вгору, замахуючись гранатою.

Один сухий постріл — і німець, змахнувши руками, зник за краєм башти.

— Вісімнадцять! І я ще живий!

Одразу три гранати перелетіли через край башти й упали на бетонну підлогу. Три вибухи один за одним примусили башту струсонутись зверху донизу. Кулемет упав. Осколки гранат застрибали по підлозі.

Щось важко вдарило його по голові, вибило з рук пістолет. Очі залило гарячим. Він протер їх. Пальці одразу стали липучими, мов склеювались. Але він знайшов ще силу вийняти свої останні гранати, з трудом, натискуючи на них лівою, мертвою рукою, повернути рукоятки.

Потім він побачив, мов у тумані, як над краєм башти з'явилися фашисти в зелених касках. Вони обережно зізлали на башту, тримаючи наготові пістолети й гранати.

На якусь мить він знов підвів очі. Червоний прапор могутнім широким крилом маяв над ним. Золоті серп і молот переливалися вогнем на червоному тлі. Прапор, як одвічний символ боротьби й перемоги.

Фашисти були вже на башті. Вони шукали його, що лежав за кулеметом. І тоді останнім зусиллям він жбурнув у них одну за одною всі три свої останні гранати. Це було все, що він міг зробити, залитий кров'ю, осяяний гордим прапором, що майорів над ним.

Вибухів він уже не почув. І не побачив нічого. Але він знав: бойове завдання виконане, він узяв повну й високу ціну за своє життя!

Кость Гордієнко

СИЛЬНІШЕ СМЕРТІ

(Оповідання)

Споміж людських страждань і мук, що посіяв здичавлий ворог на землі, серед ревища гармат ніжним материнським серцем ти почула слабкий дитячий плач...

Вмирала Федора Харченко, німецькою кулею вражена, молочне дитя біля рідної матері розкрилося на снігу.

З бою Лисавета дитя взяла, принесла в хату. Ніщо не перетне дорогу їй, материнське почуття проб'є вогняну заслону.

Хмура хата, де жило двоє самотніх людей, Андрій і Лисавета, проясніла, ожила, сповнилася дитячого плачу, гомону, немов тепліші стали стіни. Люди схилилися над дитиною, перемотували, заботою і любов'ю світилися очі, тривожилися серцями, дитя холодне, набрякле, одубіле, як пухле — на святий подвиг доля людей поставила — врятувати життя дитині...

Вилюдніла хата, переродилися люди, пробудилися думки, почуття...

Мати схилилася над дитиною, сповнилася жалю... Дитя харчало, кашляло, ніжка почорніла, приморозило ліву ніжку. Личко сине, очі бистрі, лякані, невеселе, вистрахане дитя.

Лисавета перемотувала дитя, подушками окладала, зогривала, примовляла. Чим я тебе годуватиму, дитино? Лютий ворог згубив рідну матір твою і тебе на сніг викинув домерзати.

Доки Лисавета дитя перемотувала та оплакувала, Андрій, дарма що без ноги, — „півчоловіка“, як казали люди, — проворний та швидкий, узяв під пахву хлібину, подався на село, молока щоб дитині роздобути.

Обійшов усі двори, та під цю пору, звісно, які в людей достатки — нема молока.

Бовтався городами по пояс в снігу, взивав до білого світу: люди добрі, та як же це так?

Хто збагне тяжке батьківське горе? В хаті голодне, мерзле дитя плаче, серце крає... Це ж як тепер додому вертатися?

З надією зазирає у двори, де парували купи гною, не-
сміло переступав поріг, мало не з плачем благає:

— Люди добрі, та виручіть, молочне дитя об'явилося
в домі...

Стояв посеред вулиці, ніяк не міг досягнути, розгадати,
що під тими стріхами криється.

Тяжка турбота на плечі батькові впала, немов розкрила
очі на світ дитина, черстві людські серця сповнили гірко-
тою Андрія і зневір'ям.

Баба Мотря побачила в роздумі чоловіка, довідалася
про біду, мерщій побігла в хату, із щирим серцем при-
несла глечик молока, пособила горю — вернула дитині силу,
Андрієві рівновагу, віру в людську чутливість.

З окриленою душею шкульгав Андрій додому, тремтя-
чою рукою поставив на стіл глечик, зраділа мати, свята
краплина молока є в домі, не дамо захиріть тобі, Валю,
тепленьким молочком поїтимемо, щоб не роздуло животик.
Запашна молочна пара розходилася по хаті, забивала дух,
дитина занепокоїлася, схопилася за квартиру, пожадно при-
пала до молока, смоктала, пила, захлиналася. Матері бояз-
ко, щоб не обпилося дитя, що тремтить, задихається, плаче,
не одірвеш ніяк, ручками держить і пальці морожені не
згинаються, в Андрія сльози з очей ллються...

Лисавета пішла до рідної матері, взяла гусячого смаль-
цю. Мати Ганна гусячий смалець держала, бійців приморо-
жених рятувала.

Лисавета пір'інкою мазала ліву ногу дитині. Нога нали-
лася водою, взялася пухирями, що скоро полопалися,
пекли, дитина мучилася.

Дні й ночі не спала коло дитини мати, на подушечки
дитину клала, колихала з Андрієм впереміну.

Колиска в хаті завелася. Дитячий плач. Людська хата.

Серцем перемліли за дитину батько з матір'ю. Не раз,
в розпачі, казала Лисавета:

— Легше привести, ніж тебе, дитино, виховати... Рідна
мати прикладе дитя до грудей — втамує біль і голод...
А чим я вгамувати можу тебе?

Коли вигоїлася ніжка, дитя звеселіло. Лисавета зілля
варила, дитину купала. Вечірня пахуча пара по хаті сте-
литься. Дитя в ночвах хлюпощється, ніжками бовтається.
Сповнене життєрадісних відчужень, щось белькоче, верещить.
Чоловік із жінкою в ночвах дитя купають, і не знають хто
більше тішиться — дитина чи батьки. Як теплою водою по-
ливають, дитина всміхається, мружить очі, і батьки з цього
аж мліють.

—Що белькочеш? Що гомониш, дитино? Радій, знай! Німця вигнали червоні бійці! Звільнили село. Чуеш? Тому і ти веселе та живе.

З води ніяк не витягнеш дитя, пручається, кричить.

Замотуй нас, батьку, в теплу ковдру; витирай чистим полотном. Напій теплим молоком. Клади в колиску. Спи спокійним сном, дитя!

Зілля зачало простуду виганять, зачала муравиця на тілі виходить. Дитина знов марудиться, знов ночі не сплять батько з матір'ю.

Якось схвильована жінка сповістила чоловікові новину:

— Андрію, дивись, вже зубки прорізаються в нас, по два зубки росте!

І чоловік з жінкою довго зазирали в рот дитині, на лица набігали просвітлі вирази.

— Так ось чому марудиться вона!

Дитя росте веселе і кріпке. І вже слово ма-ма стало вимовляти, святе слово, що від нього сльози навертаються на очі жінці.

І все життя в хаті навколо дитини вертиться —

— Корова молочко дає,

— Курочка яєчко несе,

і дерево ягідку ростить,—

все для тебе, дитино!

Щастячко в хату людям прибуло, розвіяло нудьгу, самотність, гризовицю, внесло лад і розум в сім'ю, вилюднило хату, освітило, оживило людей, сповнило новим змістом.

Старенька хата повита хмелем, вечірньою прохолодою віяв садок, Андрій любив по трудовому дню походжати з дітям у дворі, приємною для вуха музикою цокотіла машинка, і жінка, немов чарівниця, виводила якесь дивне вбрання, Андрій ставав з дитиною перед вікном, проймалися втіхою лица...

Старенька хата щерть повна привіту, людського тепла, турбот... Баба Мотря, ідучи біля двору, тішиться душею, залюбки стежить, як люди дітям милуються, хилить сиву голову, каже: бог людей дітям благословив...

Мати, Лисавета, приміряла дитині квітчасте поле, — чи ми тебе, дитя, не вдягнемо, не обуємо, в теплі буде приморозена ніжка...

Кохаються в дитині батько з матір'ю, по руках, як по хвилях, дитя ходить, забота є, і вже є про кого дбати, звеселяє хату дитя! І вже вільної години Андрій майструє дитині возик.

З єдиною думкою батько й мати в полі роблять, як звечоріє — додому тягне, вже близько хата, серце збуджено б'ється, мати на порозі, дитя радо стріча...

Матері все здається, що вороги хочуть з дитям розлучити її. За долю дитини тремтить. Мати бере дитя на руки. Щоб я тебе віддала кому? Мое ти любе, дороге! Серцем приросла до тебе. Аби ворогів Червона Армія зігнала із нашої землі. Аби життя було. А там виховаємо тебе. Виростимо. В життя пустимо кріпкою, розумною, здібною...

... Люди дитину врятували, зогріли. А мо' і дитина людей?

Повік не згасне матірна любов на землі — доки не згасне сонце — бо тоді охолоне земля.

ДРУЖИНА

(Оповідання)

Виглянула в вікно — закрився білий світ!

На воротях стала, руки розставила, несамовито закричала:

— Василю, я йду!

Потемніло в очах.

В нестямі кинулася до стовпища. Люд одпрянув.

На дереві, коло дому, чоловік висить, повіки опущені, замерзли дві сльози.

Люди товпляться, на вікна дивляться, ніхто не наважився в хату горе принести.

Якби заплакала, то, може б, легше стало, а то потьмарилось в голові, кинуло в жар, тіпнуло, затрясло.

Німецький солдат загрозливо закричав:

— Век!

Жінка круто повернулася.

Люди розступилися.

Ішла майданом по пухкому снігу, всі люди вслід дивилися, а якщо ішла напроти — розбігалися, давали дорогу, немов боялися зіткнутися із страшним горем.

Вартовий намагався затримати жінку — вирвала руку — я хочу бачити гауптмана.

Сувора, гнівна стояла перед комендантом. Не скаржилася, не благала, а тільки вимагала:

— Я хочу поховати чоловіка...

Комендант, одгодований, рум'яний, загрозливо наказав:

— Не ходи до чоловіка і не тривож людей, а то будеш висіти поряд із своїми щенятами.

Молода непокірна жінка ненависно дивилася на офіцера, із зневагою стояла перед дулом револьвера, відчайдушно скрикнула:

— Стріляй! Вішай!

Дужий німець схватив молоду жінку за горло, вибив двері... Жінка скотилася по обледенілих східцях, залилася кров'ю, розплаталася на дорозі. Люди з острахом обминали її. Глумливі лица виглядали з вікон комендатури. Жінка втамовувала снігом кров. Самотня, безпорадна. Навкруги ні помочі, ні дружнього слова, ні поради.

А тут двоє діток — на горі матері і, мабуть, чи не на рятунок — біжать назустріч, плачуть — чужі люди матір б'ють.

Взяла за руки дітей, повела — чи діти матір повели... Куди йшли — не віддали. Немов у безвість ішли троє. Курява замітала світ. В очах світилися каганці. Безлюдними закутками вийшли на лід, назустріч учні вертались із школи, привітались, сумно так, дивилися жальними очима на бліду, змучену жінку, намагалися втішити і не знали як. Дівчинка-школярка несміло, спочутливо промовила — не плачте, він живий, він вернеться, — наперекір тверезій думці твердила, ще більшого жалю завдала. Жінка крізь сльози привітно осміхнулася дітям, розминулись, пішли, мовчазні, понурі. Не легко найти слово поради в біді.

Сніг забива дорогу, діти плачуть, і мати не бачить, що діється навкруги, не відає, де вона, що з нею, куди йде, чому стоїть серед дороги, чому сльози течуть і що каже дітям.

— До бабусі ходім, — тягнуть матір перемерзлі діти, і мати, як одірваний в негоду лист від дерева, сама не знала, куди печаль, нудьга гнала по снігу із дітьми малими... Мов не відчувала ні холоду, не бачила білого світу, ішла в безвість — дикий степ чи ліс.

— Він живий, він вернеться, — сама собі не знати що твердила.

Сивий дідусь назустріч брів, бачить — жінка за руки двоє діток веде, тужить.

— Чого ти плачеш, молодиче?

Відгук живого серця відчула, розповіла про своє горе:

— Вдовою зосталася...

Поник головою старий, сумно подивився на малят, немов на сповіді признався:

— А я ще драбину йому держав...

Жінка жახнулася, одпрянула.

Поклав на плече жінці руку, заплакав:

— Простіть, приневолили мене...

Розминулася із тяжкою душею, як в тумані ішла, при-
мовляла:

— Він вернеться, він жде...

Під вечір люди перейняли жінку із дітьми, додому при-
вели тільки живу та теплу.

Стара мати кинулася зогрівати дітей, що, мерзлі, зго-
лоднілі, пожадно допалися до гарячої страви. Дочку мати
врозумляла, щоб нікуди не ходила, не докучала, бо заги-
неш ти і діти, однак ми нікому не потрібні і ніхто нам не по-
собить. Благала мати дочку, щоб з'їла щонебудь; була як
скована, тепер як крейда стала, сохне та в'яне, зовсім зне-
силіла.

На зуби нічого взяти не могла, тільки воду пила.

Ніч і розпач повили землю, жінка по хаті ходила, руки
ламала...

Стужа холодить душу... Що вони, рідний, зробили з то-
бою? Я ж тобі казала:

— Ідь з дому, зникни з ворожих очей...

Заспокоював ти мене:

— Чим я примітний німцю? Рядовий вчитель.

Я ж питала тебе:

— Будемо працювати?

— Будемо ждати, — сказав ти. — Думаєш, надовго це?

Скоро прийдуть наші.

Санчатами їздили по селах, за сіль, лахміття вимінювали
зерно, картоплю, дітей годували.

Жінка перебрала всі події, всі згадки юнацького життя,
веселі, рясні береги пливли перед очима — чи то туманіла
голова... Хуртовина за вікном вертала до пам'яті. Я в те-
плій хаті на білій подушці лежу, а тебе надворі вітри
студять...

Ти ж мене дівчиною в товариство водив, а я ж іти не
наважувалася, обношена, в старому вбранні, і коли ти моє
благеньке пальто з плечей брав, то я тричі перемліла, в
куточку стояла, від сорому ховалася... Чи не тому, може,
непривітна з людьми була? І чому ти помітив мене в гурті
дівчат вродливих, виряджених? Дивно було, як ти зворуш-
ливо із лахміттячком моїм возився... Чемодан старий, дер-
тий на вокзал носив, на поїзд мене садовив... А вже як
народилися діти в нас — оберемки дитських сорочок при-
носив, до сліз сміялася я — чи в мене дитсадок? — людям
сорочки ті роздавала... А тепер ти перед смертю своє
тепле пальто скинув — люди добрі, однесіть сім'ї, мені не
потрібне...

Приснився мені тяжкий сон: спекла житню хлібину, положила на стіл, поки дим розвіявся — половину хліба хтось одрізав. Зажурилася я: чим дітей годуватиму?

Цілу ніч не зімкнула очей жінка, душею маялася, сама не спала і хатнім не давала, побудила старих, просила, щоб завтра зробили домовину, викопали могилу, Василя треба поховати.

Вранці діти до батька бігали, додому кликали, тільки він не озивається, не йде... Білоголові дівчатка Лара і Неля оступили батька, розмовляли. Питала п'ятилітня Лара:

— І чому ти очей не odkриваєш і досі спиш?

— Дай ручку, візьми мене, — просила менша, Неля.

— Ти змерз?

— Чому ти не озиваєшся?

— Мовчиш?

— Візьми на ручки мене...

Люди дивилися на дітей, переводили погляди на смертне дерево, плакали.

— Це наш батько, — діткнулися діти до ніг, що були зв'язані.

Прибігли до хати, матері розповідали, серце краяли.

— Чого ти, мамо, плачеш?

— Батька нашого, дитки, нема...

— Батько є, висить на червоній стрічці, ходім подивися, — не розуміючи значення своїх слів, відказували діти.

Не вкладається в дитячій душі слово „смерть“.

Діти перегрілися в хаті, знов на вулицю біжать, стоять коло батька, кличуть додому.

— Чи тобі ніжки зв'язані?

Всі діти з двору збіглися, коло дерева граються, снігом кидаються, снігову бабу ліплять. Старше дівчатко, Лара, пробувала ноги розв'язати батькові, так не спромоглася, побігла в хату, крадькома взяла ніж, не могла розрізати ніяк червоний провід.

— Книжку ходім прочитаєш мені.

Біля дерева стала, насупилася...

...Надворі свище стужа, від грукки приємне тепло по хаті розходить, вже всі сплять, тільки цікаве дівчатко Лара в батька на руках сидить. Заворожене ласкавим словом — дивні відчуття хвилювали дитячу душу — в батька велике серце, а в дитини мале, обидва жальні — батько заплаче і дівча коло його — всі читанки перечитають, аж поки не засне дівча. Втішався батько білоголовою

дітворюю, і на ялинку водив, на руках носив, казочки і вірші розповідав, без подарунка не приходив ніколи додому.

Дитя, що зростало під теплим батьківським крилом, раптом відчуло дивну перемену. В хаті холодно, нема молока, плаче мати, яку побили гидкі чужі люди, і батько не заступається за неї, і до дітей не озивається, на червоній стрічці висить — страшний, незрозумілий час.

Ростить, ясні душею, мудрі умом, чутливі серцем, Лара і Неля, — діти горя і війни. Хай ніколи вам не затьмарюється сонце, хай завжди рясніють квітом стежки.

Велелюдне стовписько зібралось в січневі дні в Куп'янську, на майдані Шевченка, де, немов в наругу пам'яті великого Кобзаря, німці катували людей, повісили молодого радянського вчителя — перед вікнами рідного дому.

Між людьми перебігав ропіт:

— Нащо згубили?

— На муку жінці і дітям проти воріт виставили?

— Нізащо...

— Ніпрощо...

— Чесний трудівник був...

Страхітливе видовисько гнітило людей. Наруга давила душу. Негідним вчинком німецький варвар гадав застрахати людей. Зненависть і огидь до гнобителя осідали на душу.

Безнастанним потоком снували машини з німецькими солдатами й офіцерами, гармати, танки, що під ударами Червоної Армії відступали через Куп'янськ по Харківським шляху.

Німці спиняли машини з італійськими солдатами, розлючено скидали їх на сніг, садовились самі.

Всесвітній набрід — мадяри, фіни, румуни, італійці на віслюках, санчатах, лижах везли награбований скарб.

Дружина вчителя, молода виснажена жінка, вибігла з двору, сувора, замкнена, подалася через майдан до комендатури.

З якою душею проминула смертне дерево вона? Як витримало мучене серце?

— Почекай, друже, скоро я тебе поховаю, — ледве чутно промовила.

Люди з шанобою схиляли голови перед жінкою, що не розгубилася думкою, не опала волею, зосереджена, рішуча, ішла, можливо, на свою смерть. Перший раз мало не застрелили — чи тепер помилують?

Комендант обаранів. Не міг досягнути, чому це жінка ходить по мертвого чоловіка. Її женуть, б'ють, товчуть,

з неї знущаються, глузують, а вона все терпить, зносить, вперто своє веде:

— Дозвольте мені поховати чоловіка.

Безстрашні, неосяжні люди!

Комендант цілком вільно повів розмову із жінкою:

— Чоловіка знімемо, а тебе повісимо...

— Вішайте! — на все згодна відчайдушна жінка.

Не приховує своєї зневаги вона, наперекір волі комендантові стала. М'ясисте лице комендантові налилося кров'ю. Він загрозливо насупив кошлаті брови, нахмурився, розлютився:

— Ти комуністка?

Немов проясніла вона. Немов сама свята правда розкрилася перед нею.

— Да, я комуністка!

Як свіжий подих вітру, як прозорий струмок, що зрошує пересохлі уста, вертає життя, так животворне слово наснажило спустошену душу. Вона відчула себе частинкою самої величної людяної сім'ї.

... За тебе промовляють сади і ріки, розквітлі ниви, дівочі пісні, за тебе промовляє серце моє. До тебе звертаються заплакані очі матерів, дерева простягають обгорілі віти, дівчата схиляють сиві голови перед тобою, діти простягають тонкі рученята — вітчизно моя!

Жінка відчула, як тепле почуття до серця прилягло.

На порозі смерті постала віра в безсмертя добра і правди.

Куп'янськ, 1943 р.

Марк Черняков

МІЙ ТОВАРИШ ФРОНТОВИЙ

У степу біля криниці,
на стежині степовій,
чув, як сміхом він іскриться,
мій товариш фронтовий.

В будень день, бува, чи в свято,
в полі, в лісі — скрізь, де бій,
бачив я, як бивсь завзято
мій товариш фронтовий.

І в селі, після атаки,
не чужий біді чужій,
бачив я, як він заплакав,
мій товариш фронтовий.

Якщо так сміятись може,
якщо плакати може так,
якщо так він б'є вороже
кодло в вихорі атак,—

значить, пісня в нас не згасне,
значить, знову будем жить,
значить, будуть дні прекрасні.
значить, нічого тужить!

ХОРОШИЙ БУВ У МЕНЕ ДРУГ...

Хороший був у мене друг
(щастить не завжди нам).
Бувало, сяде з нами в круг,
зведе гармонь к плечам...
Веселий друг, хороший друг,
дай бог такого нам.

Бувало, пісню заведе —
весь гурт за ним співа.

В землянку йде — земля гуде,
й землянка ожива.
З ним всюди пісня молода,
при ньому й горе — не біда.

Хороший був у мене друг!
В атаці штиковій
я йшов з ним рядом. І навкруг
кипів гарячий бій.
Веселий друг, хороший друг,
товариш фронтовий.

Бувало, скаже він: Вперед!
І всі вперед ідем.
— Не пройде враг крізь наш багнет.
Не пустим, хоч помрем.
А після бою — тут, як тут, —
пісні дзвенять і танці йдуть.

Хороший був у мене друг.
І, не прийди війна,
була б у нього — певен я —
красунею жона.
Веселий друг, хороший друг,
на цілий світ одна.

Бувало, сядем до костра,
папахи набакир.
Щось каже він, а медсестра
не зводить з нього зір.
Сам генерал його хвалів:
— Не хлопець, а орел з орлів.

Хороший був у мене друг.
І от його нема.
Горбок поріс край річки Буг
вітрами чотирма.
Веселий друг, хороший друг,
печаль моя німа!

Переклади Івана Неходя

СОСНА

Земля згоріла. Висхли води рік.
І все живе, усе, в чім серце б'ється,
здавалось, не повернеться повік
уже сюди. І більш не обізветься
ні голосом живим цей вмерлий край,
ні змахом вітру, ані криком птиці.
Усе загинуло... Іди і вибирай
собі могилу. Онде шмат землиці
незайманий лишивсь коло сосни —
вона якимось чудом уціліла,
стоїть над згарищем в сумній самотині,
схиливши своє знівечене тіло.
Йди до сосни. Лягай і помирай —
тобі притулку іншого немає!
І якщо не брехня, що десь є рай,
що на когось із смертних він чекає, —
то рай он там — біля тії сосни,
ще не захопленої жахом тліну...
І враз війнуло подихом весни,
підвівся я, безсилий, на коліно
і випростався враз на весь свій зріст
і, вигукнувши щось, пішов уперто
через спустошену долину смерті
туди, де над рікою звівся міст,
де знову бій у захватній напрузі
уже кипів. Мої вцілілі друзі
його вели за славу, за життя.
І тую ж мить почув виразно я,
як вітер знявсь, зміцнів і закружив,
цвіркун, опам'ятавшись, затріщав,
і кобець, пролетівши, верещав,
і мертвий степ стріпнувся і ожив,
і, ніби знов пробуджена від сна,
зеленим гіллям шелестить сосна.

* * *

Ми сиділи в землянці,
жарко топилась пічка.
Згадували забитих,
думали про живих.

Їли сухі консерви,
добру пили горілку,
рідні пісні співали,
вірили — будем жить.

Рівно в сімнадцять тридцять
взводний зайшов в землянку.
Видали всім гранати,
чули — до бою наказ.

Враз голоси затихли,
наші розмови змовкли.
Стали блідіш обличчя
в цей вирішальний час.

Мовчки ми обіймались,
слів не зронивши зайвих,
вийшли один за одним,
мовчки пройшли на рубіж.

Хтось запитав: чи вернемось?
Хтось відповів: ... чи кожен?
Хтось проказав: — Замоукніть!
Хтось уперед пішов.

В іншій землянці надвечір
ми розтопили пічку.
Жарко горіли дрова,
сухо тріщав вогонь.

Ми коло пічки сіли,
вбитих усіх згадали,
рідним листа написали
й підраховували живих.

ПІСЛЯ БОЮ

... А вранці дощ пішов. І стихли
гармат невтомні джерела.
І грудям стало легше дихать,
і молодь співи завела.

Остиг метал. Вітрець розвіяв
в траншеях дим. Скінчився бій,

і німець, з раною на шиї,
в траві залякнув неживий.

І духом чебрецю і м'яти,
таким знайомим віддала,
вітала кожного солдата
ним відвойована земля.

* * *

Знаєш, дуже важко умирать.
Та чомусь, від смерті за два кроки,
над усе на світі хочеш знать —
де ти будеш через кілька років?

Де життя тобі простеле путь?
І чи знов такий же вечір буде?
Потім в пам'яті твоїй сплинуть
незначні якісь розмови й люди.

Потім десь у згадці забренить
випадково вимовлене слово...
Так і я — усе згадав в ту мить
безпросвітним присмерком зимовим.

Пригадав, як ми були малі,
матір пригадав, її турботи,
тихий дім наш, батькові жалі
на дітей, на злидні і роботу.

Пригадав я співи без кінця,
до світанку збори в комсомолі,
світлий вираз твого лица
і знайомий вигляд класів в школі.

Сина пригадав. Який же сон
хлопчику такої ночі сниться?
Якщо звір — нехай це буде слон,
якщо птиця — так нехай синиця.

Пригадав, як в нас бузок цвіте,
сояшник в степу на роздоріжжі
тягнеться до сонця... Через те
я напевно тої ночі вижив.

ЛИСТ З УКРАЇНИ

Які новини принесла
ізнову пошта з України?
І чим змогла б мене вона
потішити в тяжку годину?

Про що мені розкаже лист?
Чия рука його писала?
З тими — дороги розійшлись,
а з тими... та і тих вже мало.

Та й чи мене згадає хтось?
А як згада — чи правду скажуть?
А що, як іноді велось,
слова брехні, мов камінь, ляжуть?

Ні, будь не може! Вже мені
вчувається ласкаве слово.
Немов струмочки навесні,
дзвенить сьогодні рідна мова!

Так, значить, знов лежить ясний
передо мною шлях додому
у город, світлий город мій,
з дитинства до дрібниць знайомий...

Щасливі вісті принесла
сьогодні пошта з України!
Так рідна мати лиш змогла
обдарувати й втішити сина.

Переклади Наталі Забіли

Олеся Донченко

ПОМСТА

(Оповідання)

Сава Петрович до війни жив на Лисій Горі. Хто-зна, звідки пішла така несправедлива назва. Харків'яни добре знають цю кучеряву від буйних садів околицю міста з присадкуватими будиночками, з високими парканами й дощечками на воротах: „Обережно. Злий собака“.

Невелика садиба Сави Петровича спускалася згір'ям до левади, де протікав зарослий лопухами і конюшиною струмок. Тут, біля тину, пнулися вгору дудки болиголови, жовтими вогниками горіла в траві кульбаба і схилилася до води стара-престара верба, в дуплі якої завжди влітку цвірінькали горобенята.

За левадою виблискували рейки залізниці, і коли раною весною цвіли сади, вся садиба звідси здавалася запушеною снігом.

Сава Петрович був машиніст, і любов до свого паровоза він поєднував із зворушливою любов'ю до квітів. В його вишневому садку обабіч зелених поетичних стежок розкривали гарячі губи безліч пухнастих троянд — ясночервоних, рожевих, білих.

Коли він не був у поїзді, його завжди можна було зустріти в садку чи з лішкою в руці, чи з окуліровочним ножом — низенького, з сивуватими підстриженими вусами, поважного, з проникливими карими очима. Штани в нього на колінах випинаються пухирями, руки в землі. Зайдіть до нього у вільну годину, і він покаже вам увесь свій квітник, розповість з усіма подробицями, коли найкраще висаджувати розсаду гліцинтів, і чим вдобрювати тюльпани, і як треба щепити троянди.

У нього було двоє дітей — шестирічна Айстра і восьмирічний Юрко. Бути б і Юркові Нарцисом або Тюльпаном, та тут рішуче втрутилась завжди лагідна Анастасія Іванівна й назвала сина по-своєму.

Був Сава Петрович машиністом першого класу, і його паровоз вважали найкращим у депо. Отож, коли почалася

війна з німцями, не дивно, що досвідчений машиніст дістав важливе завдання—водити на фронт поїзди.

Сава Петрович виїздив пізно вночі. Він обняв дружину, і вдвох вони мовчки стояли над сонними дітьми. Айстра спала з розкритим ротиком тихо, як мишеня, а Юрко, закинувши руки за голову, ледве чутно висвистував уві сні.

У вікно світив повний місяць, і по обличчях дітей снували таємничі блакитні тіні.

В садку задушливо пахли метиоли, сонні троянди й півонії млосно тяглися до місяця. І коли потім, у розлуці, Сава Петрович думав про сім'ю, то це прощання з дружиною завжди згадувалось разом із пахощами свіжих нічних квітів.

Анастасія Йванівна, здригаючись від прохолоди, слухала, як стукнула хвіртка, як стихли вдалині похапливі кроки. Серед тиші далеко десь, на путях, крикнув паровоз, і жінці здалося, що він кличе хазяїна, що він чекає на нього — її мужа.

З того часу паровоз Сави Петровича бачили на багатьох фронтах — на Україні, на магістралях Сталінграда, на Кавказі. В Донбасі хотіли замазати на паровозі трафарет „Південна залізниця“ і поставити інший, та машиніст гаряче заперестував:

— Паровоз Південної. Розумієш, друже? На ньому я виїхав з Південної, на ньому й додому повернуся. Отож іди собі з своїми фарбами паркани мазати.

Боляче було Саві Петровичу почути про зайняття німцями рідного Харкова. Машиніст втратив зв'язок з сім'єю, і його тривожила її доля.

Якось наприкінці літа довелося довго стояти на невеличкій степовій станції. За станційними будівлями відразу починалося поле. Пшеничне колосся червоною міддю вилискувало на сонці.

До паровоза підійшов Сава Петрович. Ні помічник, ні кочегар ніколи не бачили його таким — він був щасливий, як дитина. На його простягненій долоні лежала купка маленьких зернят.

— Насіння волошки... — повідомив він із сяючими очима. — Повернемось додому — в своєму саду на галявинці посію. Донька моя відочок сплете. — І він обережно зав'язав насіння в хустку.

Помічник машиніста й кочегар презирнулись, і кожний з них подумав, що ось так треба вірити в перемогу.

Повернувшись до рідного міста після його звільнення від окупантів і здаючи в депо паровоз, Сава Петрович тут же

почув страшну звістку про свою сім'ю: Анастасія Іванівна з дітьми загинула від бомби з німецького „юнкерса“.

Старий машиніст навпростець, левадою, кинувся до своєї садиби. Висока трава чіплялася за ноги, скрипів дергач, кумкали жаби, але Сава Петрович нічого не помічав.

Ще здалека угледів він знайоме згір'я. Задихаючись, побіг. Смертельна туга охопила машиніста, коли він побачив кучугуру битої цегли, товчене скло і покручені шматки заліза з даху. Це було все, що залишилось від будинку, в якому минули кращі роки життя Сави Петровича, де видало колись його щастя.

Він побрів по зарослій кропивою стежці, сподіваючись знайти на піску хоч відбиток дитячої ніжки. Але він знайшов тільки слід величезних підкованих чобіт.

Тоді він став і озирнувся навколо. Садка не було. Чорні пеньки та росли лише поодинокі молоді вишні. В садибі довго стояла німецька кухня, і дерева пішли на паливо. Там, де колись пломеніли казанликські троянди, тепер переможею пнувся вгору густий бур'ян.

Покірна всьому байдужість, схожа на отупіння, скувала мозок. Тепер нічого йому не потрібно. Життя спорожніло. Лишилась страшна, як купа сірого попелу, самотність.

Сава Петрович повільно спустився згір'ям униз. Стара верба біля струмка вціліла. Дрібне лайкове листя тріпотіло сторожко й похмуро.

Це був колись улюблений куточок Сави Петровича. Він любив цю вербу. Вона навівала спогади про його дитинство. Колись босоногим хлоп'ям він ловив отут, над струмком, великих синіх бабок із слюдяними крильцями. Але тепер усе це здавалося таким далеким, що в машиніста навіть майнула думка: чи було колись воно й справді, чи тільки привиділось у глибокому сні?

Порожнеча, глибоке провалля, яке розкрилося в його житті, сковувало кожен його рух, як неймовірний тягар. Він ледве пересував ноги, йому важко було підняти руку, важко було дивитися на світ.

Знеможено він прихилився до шаршавого стовбура верби. І зненацька різке і тривожне цвірінкання розітнулося над його головою. Мабуть, старий горобець кричав своїй дівторі: „Обережно! Біля нашої хати людина! Вона схоче вас видрати. Принишкніть, ані чичирк!“ Але перелякани горобенята голосно залемментували в дуплі на всі лади.

Боже мій, це було те хвилююче цвірінкання, яке колись слухав отут із завмираючим серцем босоногий хлопча!

Сава Петрович, наче проганяючи тяжкий сон, провів долонею по лобі й уважно глянув навколо, як дивиться розбуджений сновида, не впізнаючи місця, куди він забрів. Але тут усе було таке знайоме й рідне. Як завжди, над струмком схилилися широкі лопухові вуха, прислухаючись до дзюрчання води. Білі парасольки кульбаби чіплялися за високі дудки болиголови.

Струмок наніс за довгі роки намулу, і тепер біля верби біліла смужка піску, піднімався заблукалий соняшник і похитувався зелений житній колосок. А горобенята не вгавали, і Саву Петровича охопило раптом химерне бажання — побачити їхнє гніздо. Він став на тин і зазирнув у величезне дупло, схоже на чорну пашу. На дні його він несподівано побачив залізну німецьку каску, вкриту пташиним послідом. Може, сховали її туди граючись діти, може, закинуло її на вербу силою вибуху.

В касці, в кублі з пір'я і різного мотлоху, тісною купкою сиділи жовтороті горобенята. Коли тінь від голови затулила дупло, вони принишкли і ще тісніше притулились одне до одного.

Сава Петрович розглядав пташенят з дивним, хвилюючим почуттям, схожим на заздрість. Так, певне, в осінню негоду дивиться пізній перехожий на вабливий вогник у далекій хаті, куди йому не можна зайти.

Намагаючись не налякати горобенят, машиніст обережно, одним пальцем, погладив їхні теплі тільця. Цей дотик мов опік його. Голівка донечки Айстри завжди була такою ж зворушливо теплою, і її ніжне волосся теж пахло пташиним пухом.

Ця іржава каска і пташине кубло в ній, ця стара верба, ці дудки болиголови, з яких так любо було в дитинстві робити чудесні прискавки, і сама згадка про дітей своїх — все це було життям.

Сава Петрович ще раз глянув на згір'я, на свій зруйнований будинок, на зрубаний садок, і скорше серцем, аніж думкою, зрозумів, що він теж повинен жити і що тепер у нього є у житті нова мрія — пристрасна, заповітна, вистраждана. Може, й раніше запала вона в душу машиністові, але в цю хвилину розкрилась вона вся, як примарна квітка.

Сусідам і знайомим Сави Петровича здавалася хворобливою та цікавістю, з якою він розпитував у них про подробиці смерті дружини й дітей. У тих, хто залишався вдома при німцях, він вимагав докладної розповіді про німецьких льотчиків. Машиністові розповіли про одного з них. Це

був рудий здоровило, який літав на „юнкерсі“. У вільний час він бавився тим, що стріляв з револьвера в горобців, собак і кішок.

„Він!“ — вирішив Сава Петрович.

Спокійно й упевнено, як людина, яка знає, що їй треба робити, Сава Петрович почав готуватися до своєї зустрічі з убивцею дітей.

Він домігся, що його знову послали на фронт. Цього разу йому доручили доставити на прифронтову станцію поїзд із снарядами для зеніток.

По дорозі, визираючи з паровоза, Сава Петрович з особливою увагою придивлявся до розбитої ворожої техніки. Довгим поглядом проводжав він продірявлені німецькі танки з білими хрестами й фігурками тварин на броні, наче вперше бачив ці машини війни. Проїжджаючи повз руїни однієї вузлової станції, він, сам того не помічаючи, вчепився своєю помічником в плече.

— Стьопа, ти глянь, яка ж була станція! Яку красу розтерзали!.. — і урвав мову.

Хлопець здивовано глянув на машиніста. Сава Петрович тремтів, як у лихоманці.

— Скажи ж мені, скажи, — промовив здавлено, хрипло, — невже не знайду, невже не стріну його?

— Кого? — здивовано спитав Стьопа, вдивляючись машиністові в обличчя.

Але той нічого не відповів. Відлиск полум'я з топки червоними жаринами вигравав у його зіницях.

Щоб виграти час, Сава Петрович вів поїзд, не зупиняючись на проміжних станціях. Він ризикував залишитись десь на перегоні без пари. Доводилось економити кожний літр води, і машиніст вкладав у це весь свій багаторічний досвід старого паровозника.

У топку невпинно летіло вугілля. Кочегар вибився із сил, і йому допомагали і сам Сава Петрович, і помічник.

Там, у топці, вирувало готливе пекло, і, коли відчинялись дверцята, скло манометрів спалахувало малиновим відсвітом, а обличчя людей на паровозі ставали мідно-червоними.

Почало вечоріти. Паровоз прогуркотів через місток, і Сава Петрович згадав, що звідси до станції призначення залишилось якихось двадцять кілометрів. Він думав про те, що доставлений своєчасно на фронт поїзд є його помста німецьким загарбникам. Але цього разу на серці у машиніста не було знайомого затишного почуття виконаного обов'язку. Перед його внутрішнім зором зринали образи

дітей. Він уявляв їх такими, як бачив востаннє, коли стояв з дружиною над їхніми ліжками. Потім впливла постать рудого німецького льотчика і заступила собою милі, дорогі образи. В цій постаті в уяві машиніста втілювався конкретний ворог, убивця і руйник.

Сава Петрович відчув, що не матиме спокою, доки не побачить власними очима цього тевтона—розтерзаного, розпітертого на землі. З новою силою прокинулась у нього думка про помсту—така пристрасна, що це вже була не думка, не звичайне бажання, а болючий захват, непереможна іррація, яка підкорила всі інші почуття. І водночас могутня тривога за те, що мрію цю, може трапитись, йому не пощастить здійснити, кинула його в трепет. Але він стримав себе і наказав форсувати вогонь у топці. Та кочегар іоркнув його за плече:

— Гляньте!

Сава Петрович визирнув у вікно й побачив у далекому передвечірньому емалевому небі три мініатюрних літаки. Кожний з них спочатку був не більший за ластівку, але вже за кілька хвилин машиніст переконався, що летять німецькі бомбардувальники. Вдалині, біля невеличкого роз'їзду, вирости чорні гривасті султани, і докотився звідти приглушений гуркіт вибухів.

Ворог, певне, ще не помітив поїзда, але це могло трапитись щохвилини. Машиніст розумів, яка нависла небезпека.

Його пройняв холодний піт на саму думку, що досить одного влучання бомби—і валку з снарядами буде висаджено в повітря.

Несподівано народилось блискавичне рішення. Це було натхнення, блискуча вигадка, яка раптом приходить полководцеві в рішучу хвилину на полі бою.

Сава Петрович залишив поїзд у схованці, між кущами зелених насаджень, і на відчепленому паровозі помчав уперед. Кілометрів за три він зупинив паровоз і голосно гукнув помічників:

— Іскруй! Зрозумів?

Той розгублено відповів:

— Що ти? Навпаки, треба не вказувати себе...

— Іскруй!—гримнув машиніст.— Наказую!

Помічник схопився за ручку тендерного гальма. Машиніст тієї ж хвилини відкрив регулятор „на большака“. Паровоз, скрегогучи колесами, забуксував на місці, і тоді стовпи золотих іскор шугнув із труби високо вгору, назустріч присмеркові, який уже спускався на поле.

Сава Петрович швидко виліз на тендер, де на вугіллі завжди стояв звичайний кулемет Дегтярьова. Машиніст упав біля нього навколюшки й уп'явся в рукоятку.

Напружено чекав. Чи прилетять? Чи вдався обман?

А рої гарячих іскор червоною метелицею здіймались у небо, кликали ворога, відволікаючи його увагу від поїзда.

І ворог побачив. Три „юнkersи“ кружляли тепер над паровозом, де на тендері сидів, припавши до кулемета, машиніст, готовий прийняти на себе смертельний удар.

Один з літаків круто спікірував, щоб бомбою вразити здобич. І в цю мить Сава Петрович послав назустріч бомбардувальникові довгу чергу.

„Юнкерс“ дико заревів, у нього виріс волохатий хвіст. Чорною борозною простягся він над вечірнім полем. Пролунав вибух. Машиніст устав і побачив метрів за двісті від насипу неоковирну купу, охоплену димом і вогнем. Все трапилось так швидко, що він першої миті навіть не зрозумів, що то горить збитий ним літак. Останні дві машини зникли за обрієм.

— Коли Сава Петрович підійшов до палаючого бомбардувальника, йому впала в очі голова людини, ноги якої були поховані під уламками. Колючі будяки сердито обступили цю мертву голову, яку вже починав лизати вогонь. Полум'я яскраво освітлювало лоб мерця, його кушуваті брови й волосся.

Машиністові здалося, що він впізнав його. Рудий убивця лежав перед ним, вгрузнувши в чорну землю. І вперше за багато днів Сава Петрович відчув, що скинув з плечей гнітючий тягар. Він зітхнув легко, зітхнув глибоко, на повні груди і, випроставшись на весь зріст, пішов до свого паровоза.

ДВОЄ

(Оповідання)

Василя Карповича мучили важкі думки. Четвертий місяць від сина Юрка не було ніякої звістки.

Старий котельник як і раніше ремонтував танки, як і раніше оглушливі черги його пневматичного молотка зливалися з глухим шумом великого цеху. Але часто серед роботи Василь Карпович замислювався, і йому раптом починало ввижатися, що ось на цій машині, подряпаній осколками снарядів, з глибокими вм'ятинами на сталевих боках, може воював його Юрко.

Тяжко було зустрічати дома погляд дружини з тужливим, німим запитанням. Василь Карпович знав, що після того, як він ішов на роботу, Мар'я Іванівна брала картку сина, вдивлялася в рідні риси, і сльози тихо котилися борозенками її зморщок.

Часом Василь Карпович думав — хай краще найтяжча звістка, ніж ця невідомість. Що ж з Юрком? Чому мовчить, чи живий він?

Раніше, в перші місяці свого фронтového життя, Юрко писав про себе часто і з подробицями, і кожен його лист читався і перечитувався багато разів. Надівши старі окуляри, спочатку його читав уголос Василь Карпович, потім тихенько Мар'я Іванівна і, нарешті, знову вголос Василь Карпович.

Другого дня читання повторювалось приблизно в такому ж порядку, а тоді Василь Карпович забирав листа і ховав його, як велику коштовність, в шкатулку, де лежали паспорт, трудова книжка і солдатський „Георгій“, одержаний ще за часів першої імперіалістичної війни.

Старий піймав себе на тому, що йому невимовно важко лишатися насамоті з Мар'єю Іванівною. Розмова обов'язково зайде про Юрка, і боляче було дивитись, як дрібно затремтить у матері підборіддя від стримуваних гірких сліз, і як вона розплюскає чай, і як буде глядіти йому, Василеві Карповичу, в очі.

В останній час у Мар'ї Іванівни виникла підозра, що муж знає щось про сина і ховає це від неї. В зручну хвилину вона завела про це з Василем Карповичем розмову. Їй і хотілося взнати всю правду про сина, і було страшно: а що як чоловік дійсно має погану звістку про Юрка та ось візьме й відразу бахне їй все...

І вона починала здалека, наче сама себе хотіла підготувати до того, що зараз почує:

— Який мені сон приснився нині, Васюша. Наче приходиш ти з роботи, а в тебе з кишені лист визирає. Ледь-ледь, самий кінчик.

Василь Карпович лукаво мружить око.

— А яка кишеня—ліва чи права?

— Ліва, Васюша, і наче все наяву.

— То ж то, запам'ятала. А лист, певно, від Юрка?

— Від нього. Вгадав. Такий сон віщий!

Василь Карпович з суворою ніжністю дивиться на дружину.

— Даремно ти це, старенька,— каже він.— Ти б просто, без віщих снів. Не маю я нічого від Юрка, тільки немає

в мене і снів віяких та передчувань. Я твердо знаю, у мене переконання вірне — повернеться Юрко.

— Четвертий місяць ні словечка. Хоча б телеграмку яку абощо.

— Телеграмку? Сказала! Він такі телеграмки ковбасни-
кай посилає, що тим і дихати не хочеться.

— Три місяці, Васюша.

— А може він три місяці з танка не виходив, за фон-
шульцями ганявся? Ти як думаєш? В болотах та борах
телеграфних контор, здається, немає. Телеграмку... Це
яку ж накажеш, старенька: блискавку чи фотографічну?

— Та вже якунебудь. Мені однаково.

— Ну, так ось. У фотографа, видаті, всі пластинки ви-
йшли, а блискавки з громом для німців бережуть. Ось воно
як виходить на ділі. Може, танкістові нашому й води ков-
нуті ніколи, не те що листи нам писати. Тільки ти за-
пам'ятай, голубко: повернеться Юрко живий і здоровий,
з орденами й медалями. І питає, у мене і в тебе питає:
„Як мене чекали, батьки мої кохані? Ти, тату, чи дуже
чекав? Які гостинці готував тут, коли я танком німецьку
капость давив? А ти, мамо моя рідна?“ Ось тоді я й скажу:
„Міцно тебе чекав, синку. І гостинці мої ти, певне, знаєш.
Кожного місяця сходило з конвейера триста машин, і на
кожній броня в два пальці завтовшки, і по кожній я своїм
молотком пройшов вздовж і впоперек. І кожний мотор
думи мої підслухав і мою зненависть до лютого ворога
знає“. А ти, матір, що відповіси синові? „Я телеграмки
чекала від тебе, очі проплакала“, — так, чи що? Ні, це не
годиться. Бракована ця справа. Так не стрічають героїв.
Келехи в тебе напоготові?

Василь Карпович лишився задоволений з цієї розмови.
Мар'я Іванівна повеселішала, на неї вплинула бадьора впев-
неність мужа. Надія на те, що син живий, знову приголу-
била її, і здавалось, що навіть рухи в неї стали м'якші й
ласкавіші, і очі її засвітилися живим, миротворним сяйвом.

Але сам Василь Карпович не втерпів і нишком від дру-
жини послав у Москву запит про долю сина. Відповідь
незабаром прийшла. Старому принесли листа в цех, і він
відразу ж догадався звідки. Він відійшов набік і розірвав
конверт. Центральне бюро обліку втрат діючої армії спо-
віщалося, що командир танка Юрій Васильович Запара чис-
литься в списку зниклих без вісті.

Увесь цех поплив перед очима старого котельника. Танки,
робітники, великий конвейер, мостовий кран з величезним
гаком прогуртіли кудись в не досяжну далечінь, і стало

раптом незвичайно тихо, так тихо, що старий чув тільки стукіт власного серця. Він сперся рукою на стінку.

Зник без вісті...

Василь Карпович побачив безмежну рівнину, зорану воронками. Тут пройшла війна. Металева буря вивернула з корінням берези, біла їх кора почорніла, мов сажа.

У невеличкій балці спалений танк, а біля нього танкіст. Він лежить ниць, його голова біля самої води дзюркітливо рухає, наче захотів танкіст напитися і тут його настигла смерть. І хоч його обличчя не видно, та Василь Карпович знає, що це — його син. Не знайшли його ні санітари, ні свої друзі-товариші, і лежить він без могили, під голим небом.

— Значить, немає вже Юрка... Немає Юрка, — тихо повторював старик. Він почував, що в його житті ось зараз утворилася порожнява, глибокий провал. Йому було дивно, що і цех, і рухливий конвейер з танками, і шум заводу — все лишилося, все — на своєму місці. Ось і сам він стоїть у цеху і тримає для чогось у тремтячих пальцях розпечатаний лист. І все це аж ніяк не в'язалося в уявленні старого котельника з тією величезною, важкою втратою в його житті, з нещастям, що спало на нього. На секунду йому здалося, що все те, що він зараз бачить і відчуває, — нереальне, що нічого цього немає.

Він повільно пішов до свого робочого місця і взяв пневматичний молоток. Його голосний мотоциклетний тріск змусив Василя Карповича здригнутись.

Перша його думка була: „А як же Мар'я Іванівна? Вона ще нічого не знає“...

Він згадав погляд дружини з тяжким німим запитанням, згадав її „сон“ з листом, і зрозумів, що Мар'ї Іванівні говорити нічого не можна. Та й як сказати їй про це велике горе? Старий відчував, що йому забракне сил це зробити.

Про листа довідався цеховий майстер Платон Платонович, завжди якийсь скуйовджений, наче він ніколи не висипався, щирий приятель Василя Карповича. Він намагався розважити його:

— Ти не ятри серця свого даремно, Карповичу. Знаєш, на війні всяко трапляється. Ти думаєш, що сина немає в живих, а воно так може обернутись, що взяли німці твого Юрія в кільце і воювати йому далі було нікуди.

Василь Карпович зблід.

— Ти що ж цим хочеш сказати, Платоничу? — тихо вимовив він. — Полонили, чи що? Мого сина? За що ж це ти мене так, га? В полон мого Юрка? Ні, це ти навіть

підло сказав. Не такий він! Моєї кістки і крові моєї! Кулю в лоб, — а в полон не піде!

Очі Василя Карповича спалахнули синім вогником. Невисокого зросту, сухий дідусь з шевченківськими вусами, він наче виріс цієї хвилини.

— Не піде в полон! — повторив. — Не може бути такої ганьби моему родові. Запам'ятай це, Платоничу. Ех, ви, друзі-приятелі!

Час минав, Василь Карпович, як і раніше, працював у цеху. Він часто згадував, як колись, півроку тому, читав він вкупі з Мар'єю Іванівною рідні листи з фронту, як в кожному рядку знаходили знайомі слівця і вислови — так висловлювався тільки Юрко, і в кімнаті тоді наче чути було його голос.

Мар'я Іванівна схудла, дивно пришикла. Вона вже не розповідала чоловікові про свої сни. Щодня сиділа вона біля вікна, що виходило на вулицю, і здригалась на кожен стукіт хвіртки.

„Кепська справа, — думав Василь Карпович. — Чекає старенька, і хто-зна, коли дочекається...“

Але потай він був радий, що пощастило приховати від Мар'ї Іванівни тяжку втрату. Чи витримала б вона таке горе?

* * *

У старика з'явилося нове заняття. Повернувшись з роботи, він замикався в кімнаті сина і діставав із шкатулки його листи. Уважно він переписував знайомі рядки, і перед ним вставав, як живий, образ Юрія.

Як живописець змальовує з фотографічної картки риси коханої людини, так і старик копіював листи від сина.

Скло окулярів вкривалося зрадливою вологою, але Василь Карпович любовно й уважно виводив кожну літеру, намагаючись наслідувати рідне письмо. Так у нього виникла думка написати листа від імені Юрка. Нехай цей лист буде як справжній, нехай його принесе листоноша, і нехай на конверті будуть справжні штемпелі і адреси, і цей лист можна буде прочитати, як колись, удвох з Мар'єю Іванівною.

Спочатку його прочитає він сам, прочитає вголос. Потім тихенько, про себе, Мар'я Іванівна. Потім — знову він і, як колись, забере листа і сховає його в заповітну шкатулку.

Кілька днів Василь Карпович ходив задумливий, цілком захоплений своєю думкою. Він уже наяву бачив цього, ще

не написаного ним, листа, якого принесе в тиху квартиру хлопець-листоноша. Уявляв собі, як схвилюється Мар'я Іванівна, як притисне конверт до грудей і як розпечатає його з острахом і радістю. А листоношу посадить за стіл, і той, обпікаючись, дмухаючи на блюдце і з хрускотом відкусуючи цукор, похапцем питиме чай, і на кінчику його носа в ластовинні виступлять бісерні крапельки.

Написати листа, як виявилось, було легше, ніж гадав Василь Карпович. Але писав він його з дивним, хвилюючим почуттям. Йому здавалося, що ось зараз у кімнаті він чує справжній голос сина. Наче живий і неушкоджений Юрій сам диктував йому цього листа.

На заводі йшла напружена робота, і Василь Карпович, кинувши листа в поштову скриньку, майже забув про нього.

Якось він застав Мар'ю Іванівну у сльозах. Старий злякався, але відразу ж зрозумів, що це—сльози радості. Однак він розгубився, коли дружина подала йому списаний рівними рядками листок. Хоча Василь Карпович упізнав знайомий конверт—свій конверт, йому хотілось думати і вірити, що це „справжній“ лист від Юрка. Мар'я Іванівна, як і гадав старий, не звернула ніякої уваги на поштовий штемпель—її цікавив тільки лист!

„Дорогі батьки мої,—читав Василь Карпович, поглядаючи крізь окуляри на Мар'ю Іванівну,—любезні татусь і мамаша! Вибачте, що ви так довго не мали від мене звістки, але причиною цього була моя зайнятість у бойових ділах, а також був трішки, ледве-ледве, контужений і лежав у лазареті, а зараз живий і здоровий, навіть здоровіший, ніж раніше, чого й Вам бажаю від усього серця. Повідомляю, що я вже стільки знищив фашистських танків і гармат, що й лік їм розгубив...“

Старик не міг позбутися почуття, що все це справжнє. В цих рядках, написаних ним самим, Василь Карпович ясно вчував схвилюваний голос сина. Його молодий сміх сповнював кімнату. Його незрима присутність згадувалась у всьому. Від його швидких кроків поскрипувала підлога. Ось він зараз увійшов в оці двері—дивися, ще гойдається старенька порт'єра...

Одного разу Василь Карпович побачив, що Мар'я Іванівна ретельно хазяйнує в буфеті. Вона перетирала рушником гранчасті чарки й бокали, пузаті графінчики із світлозеленого скла, акуратно згортала серветки, гриміла ножами й виделками.

Старий тихенько причинив двері і навшпиньках пішов у свою кімнату.

— Чекає! — посміхнувся він. — Добре, добре.

За першим листом було написано другого й третього. Творити ці листи стало тепер для Василя Карповича потребою. Він вигадував для сина все нові й нові подвиги. Юрко руйнував ворожі дзоти, давив своїм танком батареї. Юрка посилали в танковий рейд, в глибокий тил ворожий. Саме ім'я Юрія Запари жахало німців. Його викликали в Кремль і вручали йому нагороди. Юрій бачив Сталіна, і вождь з маршальською зорею на грудях тиснув руку героєві...

Старик заздалегідь вираховував, коли прибуде лист, і, як той спізнювався, сердито бурмотів:

— Загордів наш синок, старенька. Мовчить. Суцтвенне діло, адже в Кремлі побував!

В цеху помітили, що Василь Карпович приходить на роботу молодцюватий, гладенько поголений, по-стариковському балакучий. Навіть хода стала іншою, — він не дріботів, як раніше, а ходив, голосно пристукуючи підборами, наче марширував. Обличчя прибрало якогось нового, урочистого виразу, але іноді здавалось, що старик хитро підморгував, наче хотів сказати: „Що б там не говорили, а я знаю більше, ніж ви, і все мотаю на вус“.

Він застосував удосконалення в своїй роботі і тепер ремонтував танки вдвоє скорше. Його преміювали. На зборах він говорив:

— А як же, товариші дорогі? Може, на цьому самому танку мій власний син Юрко Васильович фрїців громитиме! Та я сам у чотирнадцятому німців колошматив!

І майстер цеху, скуйовджений Платон Платонович, кцдав йому репліку з місця:

— Правильно, Карповичу. Постукаємо ще, постукаємо!

А коли в партійному комітеті або в завкомі заходила мова про Василя Карповича, про нього говорили: „До чого бодрячий старик!“

Ніхто не знав, що кожного разу, коли Мар'я Іванівна подавала йому тількишо одержаний конверт, Василь Карпович здригався і у нього перехоплювалс дух від думки: „А що коли це прийшов справжній лист?“

Та ось так трапилось, що Василь Карпович забув у себе в кімнаті недописаного листа і його знайшла Мар'я Іванівна. У старій потемніло в очах. Вона все зрозуміла. Ніяких листів від сина не було. Василь Карпович дурив, дурив її. Він усе знає. Юрка немає в живих.

У Мар'ї Іванівни підломились ноги, і вона впала в крісло. Потім вона опам'яталась і стала думати, як їй

тепер жити. Юрка немає, і тепер на всьому світі вони лишилися удвох з Василем Карповичем. Вона сама себе питала: навіщо треба було старому отак обманювати її? І чим більше вона думала про це, тим ясніша ставала їй вся глибочинь його любові до неї. А де ж він узяв силу ховати в собі таку рану? Як він тамував свій біль і розпач?

Мар'я Іванівна уявила, як мовчки, сам собі страждав Василь Карпович. Сорок років спільного життя з чоловіком пропливли в її згадках. День за днем пропливло дитинство і юність Юрка. Вона сиділа і згадувала, і плакала, і потай дивувалася силі любові, за яку нічого немає сильнішого.

Коли Василь Карпович прийшов з роботи, Мар'я Іванівна нічого йому не сказала. Наче вперше побачила вона ці рідні вузлуваті пальці, які там, за дверима, нишком виводили рядок за рядком, наслідуючи письмо Юрся. Серце їй-краяли біль і жаль, несказанна подяка й ніжність до чоловіка. Вона не змогла себе стримати й заплакала.

Василь Карпович обережно посадив її на диван і тихо обняв. Він нічого її не питав. Мовчала і Мар'я Іванівна. І так вони довго сиділи мовчки. Їх було тільки двоє.

РЯБИНА

Була осінь війни сорок другого року,
Нас теплушки везли на калінінський фронт.
Туманами запнувся сліпий горизонт,
І по вбитих в журбі голосили сороки.
Болота і ліси, болота і шпилі,
І між листям — червоне намисто рябини.
У солдатських мішках кожен жменьку землі
Віз із дому. Шматочок землі України.
Рідна жменька землі із Херсону, з Ромен!
Ми взяли б тебе всю, та хіба тебе вмістиш
У солдатські мішки?

Із гвардійських знамен
Ти нас кликала в бій. І ми йшли. Комуністи ж.
І ми рвалися в бій. Як раділи, коли
Перший в німця відбили горбок і рябину...
На яких би ми, друзі, фронтах не були,—
Ми за цілу воюем, за всю Україну!
Ми на захід ідем по сніжку молодому,
Я в калінінськiм лісі рябину збирав.
Цю рябину, як відблиск боїв і заграв,
Посаджу під вікном,
Як приїду додому.
Хай росте, хай цвіте, хай шумить при вікні,
Хай розкажує внукам про грізні ці дні.

ДОРОГА В СВЯТО

(В день визволення від німецьких окупантів мого рідного села Олексіївки, Коломацького району, Харківської області)

Вже дата празника близька!
Ці дні — до щастя кладка.
По Україні йдуть війська,
По землях мого батька.

І день, і серце розцвіло—
Йдемо! Міцнієм в гарті!
Вже звільнено моє село
(Його нема на карті).

Там роси пив... Там пас корів...
Під копами у осінь—
Цигарку юності курив
(Курю її ще й досі!)

Висіла вівіска моя
Під дахом на сільраді.
Хлоп'ям писав,— вже виріс я,
А їй і досі раді.

При світлі серця-каганця
Ми п'єси грали в клубі.
Змужніли м'язи і серця...
Де друзі? Де ви, любі?

Іду селом— журба німа,
Тут рвалися снаряди.
Моеї вівіски нема,
Немає і сільради.

О, Олексівка - село,
Сусіди хлібороби!
Підводить день своє чоло,
Немов після хвороби.

Ні школи, де я вчивсь, ні лип,
Лиш згарища довкола...
Де Зінченко тепер Пилип?
Де друг Шунько Микола?

Веселий юності баян,
Дитинства дзеньки-бреньки...
Чи ви живі—Рев-ка Іван,
Данило Бондаренко?

Живі! Ваш голос узнаю
По голосу гвинтівки...
Якщо ж упали у бою—
Чолом на захід тільки.

Ясним чолом— до рідних стріх
До отчого віконця...
Ми серцем звернені до них,
Як соняшник—до сонця.

Знов зійдемося після війни
Над тихим нашим ставом.
На грудях—слави ордени..
Немає хат? Поставим!

Побіда грає в срібний ріг,
Шлагбауми піднято...
Ведуть додому сто доріг,
І кожна—в наше свято!

12. VIII. 1943
с. Сенчіти

ЛЕТИ СКОРИШЕ, КОНЮ МІЙ!

Я бачив сон—додому йду
І чую—стогін у саду—
Фріц коси мий і рвав моїй...
Проснувся—був сигнал у бій.

Лети скоріше, коню мій,
На поміч дівчині моїй.
Як дім її знайти? А так:
Там звив гніздо своє лелека,
Край хати—клен, вгорі, далеко—
Сіє місяця маяк.

І я німий, і кінь німий,
Веде додому шлях прямий...
Де ж дім її, садок, воли?
Лиш слід руїн та ворон кряче.
А дівчина?—Гай-гай, юначе,
Її в неволю повели...

А злість в мені з тих пір кипить,
Летить земля іспід копит—
І куля не бере мене.
І кожний день—подібний грому,
І кожний бій—на шлях додому,
Розплати ворог не мине!

І кожен бій, як на льоду,
Спіткнуся хай, але найду—
На Рейні, в Кельні—все одно.
Зозуля щастя нам віщує,
І серце з серцем зустріч чує...
А серцю много знать дано!

СПИТЬ ПЕРЕД БОЄМ БАТАЛЬЙОН

I

Світає... Місяць, мов хто вищерб,
Висить, немов забутий... (вище б!).
Немов дитина, що заснула,
А держить ляльку ще в руці.

Туман пливе, кує зозуля,
Село, неначе в молоці.
Туман, туман пливе круг мене,
Мов сон, мов забуття зелене,
Гойдається туди, сюди...

Спить батальйон,
Цвітуть сади.
Дні на війні, як сни, нерівні.
У Лихобабінським полку
Висять круг бліндажів шпаківні,
Висять на кожному дубку.
Шпаківні! Нам несуть вони
Пах рідних стріх крізь дні війни.

Біліє вишня, рожевіє
Метеликами яблунь цвіт.
Вже схід ворухить свої віі,
От-от розплющить очі схід.
Зажди, світанку колісниця,
Нехай солдату сон досниться!

Він стрівся з милою своєю,
Два роки він не бачивсь з нею.
Нехай солдат її пригорне.
Цілунком губи обпече...
У неї очі — чорні, чорні,
Упали коси на плече.

„Ку-ку!“ — вітає день зозуля, —
І щез, розвіявся туман.
Отак якби й війна минула...
Копитом б'є мій кінь-булан.
Даю ще раз вівса коневі,
Цілую квіти яблуневі...

Вже скоро в бій йти пора.
 На деревах, за деревами
 Зозулі, наче дівтора,
 Що грається біля двора:
 Ку-ку, ку-ку! — жартують з нами.
 Земляк мій очі розтуля,
 І ми в зозулі щастя просим...

Дзвінку весну кує земля.
 Хвала мозолям коваля,
 Хвала зозулям, сонцю, росам.
 Хвала тобі, моя шинель,
 Просмалена в бою святому,
 Бійцям за волю, що як Тель,
 Що йдем шляхами всіх земель,
 Що йдем і прийдемо додому.
 Хвала, хто в чесному труді
 Знав піт гіркий і щастя, мабуть.
 Хвала і рибі, і воді,
 Що в чарці й на сковороді,
 Що зір і нюх солдатський вабить!

Спить перед боєм батальйон,
 Зіходить сонце над землею...
 Хвала тобі, солдатський сон,
 Якому здався солдат в полон,
 Щоб стрітись з милою своєю.

ПОЛУНИЦІ

Ти збирала в лісі полуниці,
 Повен кошик їх набравсь уже.
 — Леле! — та й побігла до криниці:
 Свіжий слід на пальцях червониться,
 Наче їх поранив хто ножем.
 Я вертався лісом тим з розвідки,
 У криницю умочив рукав.
 — Ой, — сплеснула дівчина, — ти звідки?
 Кров сочилась з ран, мов ягід мітки.
 — Полуниці, — я кажу, — збирав.
 Бач, і досі слід, — кажу, — од ягід...
 А в самого кров хлюпоче знов.

Ранок був, чи день? В очах був захід.
— Треба кров спинити, вжить контрзахід! —
І стала замовляти мені кров.
Мила рану, підмостила хвої,
Полуниці подала:— Ну, їж!
Не забудь дорожки лісової,
Не забути дівчини такої...
І з тих пір, куди б не йшов, частіш
Зупиняюся біля криниці,
Виглядаю, слід ловлю між трав...
Ні, нема. Вже й осінь червониться...
Сон приснивсь, чи справді полуниці.
Я з тобою в тім ліску збирав?

ХАРКІВ ІДЕ ПО ПРОСПЕКТУ СТАЛІНА

Заводи гудуть, діти граються в паркові,
Шевченко стрічає нас, шапку зніма...
Ми з вами родились і виросли в Харкові,
Нам міста ріднішого — в світі нема!

Пройдись по Сумській, пригадай фотографії:
Отут на суботник ходили, а там...
Твій город-красунь — це твоя біографія,
Свій город і щастя — творив ти їх сам!

Отут, пам'ятаєш, пустир ще застали ми,
Де паслися кози... Любов'ю й трудом
Підводився Харків стрімкими кварталами,
Садили сади, будували Держпром.

Жили ми, господарі, так, як хотілося—
Привільно і весело, в праці й піснях.
Ми любимо Харків! За нього ми билися
На всіх—на близьких і далеких фронтах.

Вітри, чом ви в сумі знамена полощете?
Пече мене спогад, за плече торка:
Отут, на просторій Дзержинського площаді,
З високих балконів будинку ЦК

Звисали, бідую гойдалися чорною
Мої земляки, харків'яни мої...
О дні лихоліття, о пазурі ворона!
Та Харків не гнувсь. Шлях до волі—бої!

Ой, Харкове, Харкове! Вік не забудеться
Мара лихоліття... І знову з тих днів
Я бачу: професор, учений мів вулиці,
Робив сірники (той, хто світ освітив

Своєю наукою!). Скрізь, де не ступите—
Скрізь була пустка. Та все те—пройшло!
Червона Армія стала насупоти—
І вимела німця! І знову чоло

Підвів своє Харків, ожив він і здоровує!
Так Сталін звелів! Ми, солдати його,
Цю волю виконуєм. Ворог нам застує,—
У власній барлозі його доб'ємо!

Одним у нас воля і зброя насталена—
Розбить ворогів! Сили в нас—ого-го!
І Харків іде по проспекту Сталіна—
До свята свого! І до щастя свого!

ДЕНЬ ЗАЙНЯВСЯ...

(Оповідання)

Я почув, як мій лікар тихенько сказав сестрі:

— Розумієте, такі випадки... Можливо, якби викликати якесь велике зворушення, вивести хворого з цієї страшної абсолютної байдужості, тоді...

Милій лікар! Я посміхнувся, кутаючись в теплу ковдру... Дивні люди! Вони називали мій звичний спокій „страшною абсолютною байдужістю“ і сподівались на неможливе. Так ось чому останнім часом мені не давали ані хвилини спокою!..

— Петрусю! Агов, Петрусю! Ти спиш?.. А ми біля тебе з Борькою в шашки зіграємо... Йому за вчорашнє реванш треба дати. Ох, і знаменитий буде бій!..

Мої сусіди по палаті—земляк Борька і таджик Мухамед—шумно сідали біля мого ліжка і починали в сотий раз свій шашковий герць, хвилюючись, перекидаючись до-тепами.

Я дуже любив своїх друзів, але останнім часом мені здавалось смішним їх постійне пожвавлення, з яким вони реагували на всі події життя... Хвилюватись! Здавалось, я назавжди втратив цю здатність.

З деякого часу я поринув у крижаний спокій. Здавалось, ніщо не могло схвилювати мене після пережитого за цей рік... Здавалось, ніщо не могло збентежити чи втішити душу, в якій закарбувались ночі боїв, подібні до вибухів вулкану, картини спалених міст і селищ, розчавлені тіла жінок і дітей... Мое серце витримало все це і, щоб не розбитись, утворило собі своєрідний захисний мур. Та хвороба непомірно збільшила його, зробила щільним, непроникливим.

До госпіталю я потрапив після контузії. Кажуть, три дні я пролежав засипаний землею і голова моя була в ямці біля поваленого телеграфного стовпа. Потім довго тривала непритомність, напади пропасниці й болісні провали пам'яті. Два місяці я пролежав у госпіталі, та я ще не знав того

стану „абсолютної байдужості“, яку лікар звав „страшною“... Це прийшло з утратою зору.

Власне кажучи, очі мої не втратили здатності бачити, але почали стулятись повіки... Спочатку я ще міг на хвилинку відтягти їх, розплющити хоч на мить, і день спалахував передо мною. Та потім і це припинилось. Повіки зімкнулися, морок поглинув світ, і от тоді саме почав рости і мур „абсолютної байдужості“.

Я полюбив нерухомість, м'який затишок плюшової ковдри. Добама я валився в ліжку. Коли мені набридали з прогулянками, я скаржився на втому, біль в ногах (мені й справді іноді було важко ходити). Тоді мені давали спокій, і я спав чи дрімав; поринувши в інше, ілюзорне життя.

Розрізнені картини переслідували мене, спалахували і гасли, як трасуючі кулі в темряві української ночі. І тоді мені снилась моя кохана. Я відчував ніжний дотик її рук, запах її волосся. Адже воно було густе й хвилясте, як хліб на ланах моєї України. І очі її я бачив,—то сонцем-ласкою сповнені, то зірками розцвічені, то темні, полум'яні, як грозова ніч. А може це й не очі були, а небо українське?.. І уста її я відчував—ніби пелюстки оксамитні. А може це були квіти, що цвіли в парку рідного міста—ніжні троянди й горді кани?.. Чи рожі, що квітли в приміському селі біля хати моєї матері?

І я не знав, про кого я марив—про Катрусю, про матір, чи про мою радянську Україну...

Раптом я прокидався, і тоді липка туга обволікала мене. Я згадував, що нема її, коханої Катрусі, як нема мого міста, мого дому, як нема моєї матері й квітучих рож за її вікном.

Мое місто!.. Радянська влада створила ці велетні-будинки з гордо піднесеними вгору корпусами, ці казкові палаци піонерів і жовтенят і потоплі в садах наукові інститути. Я бачив розсип квітів на доріжках університетського парку... А тепер німці зробили там свій цвинтар... І чорне падло фашистів осквернило, забруднило землю.. рідну... улюблену землю...

Тебе плакали, тебе будували мільйони робітничих і селянських рук... А тебе палили, нівечили, вкривали домами розпусти... Вночі я чув, як німецький чобіт гунав на панелях рідного Харкова. Голова паморочилась, і повіки стулялись щільніше. І звідси виникав транс, страшна абсолютна байдужість.

Моя Катрусю! Я дізнався потім, пізніше, поринувши в гуркіт боїв, як ти загинула в перші місяці війни, на ву-

лиці, вбита осколком фашистської бомби... Кажуть, ти саме несла до госпіталю троянди...

Моя матуся! Я бачив сиве пасмо волосся спід чистенької хустки і наївні, мов у дитини, ясні очі... Я бачив, як вона, маленька, зігнута, чимчикує всіяною трупами дорогою, і вітер куйовдить їй волосся... Я проходив тоді зі своєю ротою зовсім близько від твоєї хати, але не міг зайти за тобою... Вони розстріляли й тебе...

Моя Катрусю... Моя мати... Україно моя...

— Петрусю! Петрусю! Годі бо спати! Прийшла Маруся. Мене будили невгамовні сусіди, примушували вставати, бо до мене приходила дівчина. Вона була землячка, з мого Харкова, і навіть жила колись у нашому студентському гуртожитку „Гігант“. Але тоді я ще не був з нею знайомий.

Одним сонячним ранком, коли вулиці середньоазійського міста квітли весною, я вийшов з лікарні. Я проходжувався, тягнучи непокірну праву ногу. І раптом до мене метеликом підлетіло яскраве вбрання. І з дівочого обличчя посміхнулись дивно-знайомі карі очі.

— А ви з Харкова, адже так?.. Ще й вчилися в університеті?.. А я тут у медичному, і працюю в клініці поруч... Харків... Боже!..

Ми познайомились, і ось ці три місяці і навіть тепер, коли я став сліпим, вона незмінно навідувала мене, читала вголос, розважала...

— Ну, як?.. Певно, лежали, ледарю, згорнувшись, мов їжак. Еге ж, бачу, і самі, мов їжак, посіріли. От мила вдача! І за що тільки вам орден дали?.. Послухали б краще, як ваша Литвиненко „Запорожця“ співала. А зведення які чудові, чули?..

Я звик до її ласкавого, веселого щебетання, я навіть інколи думав про неї. Думав багато... Мені здавалося, що вона кохає мене. Я відчув одного разу на чолі легкий, як вітерець, поцілунок, коли дрімав якимось після нападу. Ну, і що ж!.. Після цього я щільнішим зробив свій мур... Був з Марусею мовчазний, неввічливий, навіть брутальний. Та вона ходила...

Пекучий вітер-афганець уривався до вікна. Та він приніс мені звуки української пісні. То в гуртожитку педінституту співали наші дівчата. І під штурмом Марусі я вставав і йшов слухати радіо. Спочатку все доносилося до мене крізь непроникливий мур. Але потім...

— Та чи ви чуєте, наші йдуть мов ураган, як буря!.. Петрусю, зрозумійте, незабаром вони підуть рідними шляхами...

Я став втрачати поволі свій звиклий спокій. Кожна звістка підточувала той мур, в який мене замкнула хвороба.

Це було дивне, незване досі почуття. З кожним клаптем звільненої землі, здавалось, у мене казково міцніють ноги, здавалось, виростають крила. Повіки були закриті, а ранками я відчував у очах сліпуче сонце. Я вже не спав. Я ковтав потрібні дози луміналу, але й у важкому сні вже не було звичного спокою і звичної туги. І мені здавалось, що за вікном не східні чинари шумлять, а українські тополі і каштани харківського лісопарку.

— Знаєте, — заявила мені якось Маруся, — коли наші візьмуть Харків, я на radoшах вас поцілую... От побачите! Я вже не чекав, доки мої шумні приятелі принесуть мені свіжі новини. Я сам прокидався на світанку й тремтів, мов закоханий, в чеканні позивних Москви.

Тим ранком я прокинувся раптом, ніби від підземного поштовху. Серце стиснуло незрозуміле хвилювання. Мій загострений слух ловив з коридора незвичну метушню, чийсь приглушений плач, викрик, сміх... Невже?..

— Харків, — задихаючись, прошепотів над моєю головою Борис, — Харків!

Я скочив з ліжка, накинув піжаму й вибіг до коридора. Я вже ясно почув: Харків наш!.. Відчув у серці бурхливу радість і гарячу сльозу на мертвих повіках.

Впевнено й швидко я помчав коридором... Мое рідне місто!.. За ним хвилювались на сонці степи України, синів Дніпро, палав домнами Донбас...

Я погойдувався... Я ставав обома ногами на рідну землю, як парашутист, що злетів з крижаної безмежності, і п'янів від ніколи не знаного щастя.

І трапилось те „неможливе“, на що сподівався лікар. Мої очі розкрились, і я побачив у вікно блакитний квадрат таджикістанського неба, зелене мереживо чинар і рожевий фасад будинку.

— Він бачить! — долетіло до мене шепотіння сестер.

Інтуїтивно я йшов вперед — до виходу. Світ розкривався мені в невиданій красі, і, здавалось, я мусив обняти його тремтячими від захвату руками... І раптом я почув голосок Марусі:

— Лікарю!.. Я благаю... Дозвольте на одну секунду. Зрозумійте: наше місто!..

— Пропустіть, лікарю, моя землячку, я сьогодні імени-
ник! — гукнув я.

Маруся кинулася до мене... Я почув її тихе „ах“. Побачив спід косинки її милі очі. І я відчув, як мене обіймає могутня хвиля життя, що все перемагала на своєму шляху, як похід нашої Червоної Армії...

— Ну, чому ж ти не цілуеш?.. Люба...

І я поцілував Марусю сам в тремтячі піводкриті губи.

Юрій Шовкопляс

ЦІКАВІСТЬ

(Оповідання)

Кажуть, що надмірна цікавість ніяк не прикрашує людину. А от спитайте в ефрейтора Данилишина, за що нагородили його медаллю „За відвагу“, так він вам відкаже:

— За мою цікавість.

І то буде суцільна правда.

Звичайно, цікавість у нього особлива. Вона, головним чином, на німців спрямована. Він вважає, що про них йому слід знати все до тонкості. Він запевняє, що тоді нищити їх куди легше.

Розвідник він, треба сказати, — другого такого не знайдете. Не згадаю такого випадку, щоб він з шукання ні з чим повернувся. Завжди принесе найдокладніші, найточніші відомості. А то й „язика“ приведе... Або, скажімо, потрапить йому до рук трофейна зброя. Так він не заспокоїться, аж поки не вивчить її досконально. Ще й нас примусить тією зброєю поцікавитися: мало чого, мовляв, може трапитися в бою.

Навіть у хвилини затишшя Данилишин не дає собі спокою. Ми сидимо, відпочиваємо, а він, невгомний, все ширяє туди й сюди по окопу. То тут, то там обережененько висуне голову, подивиться: як, мовляв, поведуться зараз німці, чи не хочуть утнути чого? Не може він інакше: так розбирає його цікавість.

Одного разу під час такого затишшя Данилишин раптом помітив, що спереду, метрів за триста від нашого окопу, у кущах, щось немов би рухається. Промайне якась тінь і зникне. Ледве помітно хитнеться гілка — і знов нічого.

Данилишин доповів про помічене нашому лейтенантові. Той теж почав спостерігати. І всі ми зацікавились. Справді, дуже скидається на те, що в кущах пораяються німці. Не інакше, готують нам якусь гидоту. Але яку?

Данилишин і просить офіцера:

— Як потемнішає, дозвольте мені, товаришу лейтенант, зблизька подивитися на це діло. Не можу я так цього залишити.

Лейтенантові добре відома була вдача сфрейтора: Якщо вже Данилишин піде, то про все довідається. А трапиться найдрібніша можливість, то він, справді, так цього не залишить.

— Гаразд, — сказав лейтенант.

Насилу Данилишин дочекався ночі. А скоро засвітилися перші зорі, поповз до тих кущів разом із своїм дружком Маслюком.

Близько години простояли ми в окопі, вдивляючись у темряву, ловлячи кожне шарудіння, шохвилини ладні кинути на підмогу товаришам. Але спереду — ані шелесть.

Нараз у кущах щось блимнуло, земля легко здригнула від негучного вибуху. А через кілька хвилин на дно нашого окопу гепнуло щось важке й приглушено замуγκало. Коли глянули ми, а то дебелий німець з туго зав'язаними ротом і мотузком навколо черева. Штани в нього ззаду усі в дірках. Це, як скоро виявилось, Данилишин і Маслюк легенько лоскотали ковбасника штиками, щоб він жвавіше повз у наш бік.

Тут і самі розвідники появились. Данилишин доповів лейтенантові:

— Було там кілька ротних мінометів. І коло них — вартовий. Було... Вартовий — ось він. І не вартовий уже, а „язик“. Ну, а міномети — ви вже дещо бачили, чули і зрозуміли. Кілька шматків розірваного заліза німці, може, і знайдуть... Проте, дещо ми з собою захопили.

При цих словах Маслюк висунувся вперед, зняв з спини новенький міномет і поставив на землю дві залізних коробки з мінами.

— Дві дюжини, — пояснив він.

— Молодці! — сказав лейтенант і посміхнувся. — Отже, цілком задовольнили свою цікавість?

Данилишин не зовсім певно переступив з ноги на ногу.

— Та як вам сказати, товаришу лейтенант. Не одве, так друге... Міномет, звичайно, нам самим згодиться. А от міни... Дозвольте мені при слушній нагоді повернути їх німцям. Дуже цікаво подивитися, чи зрадіють вони цьому.

Нагоди довго ждати не довелося. Від „язика“ ми довідалися, що на світанку німці хочуть збити нас з цього рубежа. Ну, ми як слід підготувалися. І на світанку дуже швидко відбили у німців охоту до атак.

Під час атаки Данилишин і Маслюк лежали коло свого трофею і з його допомогою повертали німцям забрані у них міни. Дуже влучно повертали. І мав рацію Данилишин: збоку глянути, так могло здатися, що фрїци дуже раді

цьому. Дехто з них навіть танцював під данилишинську музику. Аж доупаду. І більше на рівні ноги не схоплювався.

От до чого часом призводить цікавість!

Діюча армія
1944 р.

„ПЕРЕВІРЕНО, МІН НЕМА“

Коли я підходжу ранком до вікна, щоб зустріти сонце, яке підіймається над Харковом, погляд мій раз-у-раз привертають до себе великі літери напису на обштукатуреній стіні:

„Перевірено. Мін нема. Білоусов“.

Чи не ти це, Павле Білоусов, давній друг мій, веселий рибалка з Великого Фонтану?

Нас зв'язала дружба ще до війни. Одного літнього ранку я удив рибу з узбережної скелі, що нависла над спокійною гладінню моря. Риба не йшла, я збирався додому. Раптом я почув позад себе скрип гравію під чиймись важкими кроками. Обернувшись, я побачив рибалку, років тридцяти п'яти, засмаглого до чорноти, з чорними вусами, в шапці, яку в наших краях носять всі молоді рибалки і яку називають „норманка“.

— Ви, часом, не лікар? — спитав він.

— Лікар.

— Ну, значить, правду мені сказали, — вів далі він. — Що я у вас попрошу, га? Огляньте мою доньку, товаришу лікар. Її тут лікує один, та він не той... До моєї хати недалеко: тільки зійти на цей горб і зараз... Не відмовте, дуже вас прошу.

Я мовчки згорнув удочку і пішов слідом за рибалкою. В його хаті, дуже чисто прибраній, я побачив на ліжку ще зовсім молоденьку дівчину, майже дитину. На табуретці стояв глиняний глечик з водою та блюдечко з стиглими черешнями.

— Сідайте, товаришу лікар, — заметушився рибалка. — Я і донька моя — ми вкупі живемо, а більше немає нікого. Я вдовий. Це, Марусенько, лікар. Ти не бійся... Ось вони подивляться, на що ти хвора. Дай ручку лікарю...

Дівчинка посміхнулась смажними губами і простягла мені руку. Вона була суха і гаряча. Очі її, чорні і трохи дикі, як у батька, стежили за мною з цікавістю.

Я оглянув дівчину і найшов, що у неї малярія.

— Скажіть, будь ласка!— здивувався рибалка. — У нас з діда-прадіда не було такого, щоб у когонебудь була малярія чи якась інша хвороба... Батькові моему сто два роки було, коли він помер, а спитайте: чи хворів він коли-небудь? Та боронь боже! Товариші його вже давно дуба дали, а він до ста років рибалив, а тоді на ноги ослаб. Орел був старий — справжній Білоус!

Я поспішав до міста. Рибалка проводжав мене до порога і раптом, торкнувши злегка за плече, сказав:

— Що я у вас попрошу, га? Заночуйте у мене, товаришу лікар. Я вам рибки засмажу, їй-богу. У нас і мед є, і молочко, якщо хочете.

Я погодився. І цієї ночі, сидячи в садку, на чистому килимі, обіч мене, розповів мені Павло Білоусов про своє життя. Як він почав рибалювати змалечку, і як двічі тонув біля Тендри, та бог врятував, як одружився і повдовів і з горя зовсім вже зібрався податися світ за очі — хоч за Урал! — та Маруся не схотіла. Ой, і уперта — вся в діда. А дід був родом з тих запорожців, що разом з генералом Дерібасом Одесу брали півтораєста років тому...

Після цієї ночі я не раз заглядав до хати Павла Білоусова. Маруся одужала. І коли вона зовсім поздоровшала, рибалка влаштував вечірку, на яку запросив сусід-рибалок. Спочатку вони сиділи статечно, поважно, в мішкуватих піджаках і комірцях, що туго охоплювали їхні бичачі шні. Потім, після першого глечика бесарабського, в хаті стало шумно й весело...

Я згадую ці благословенні часи до війни, і в пам'яті моїй стають рядки першого листа, який я дістав від Павла Білоусова.

... Прошу вас, доглядайте мою доньку, і я вас повік не забуду, якщо лишусь живий. І ще пишу вам, що служиться мені добре, зауважень не маю, та тільки одна досада, що працюю при кухні, і хлопці глузують, що був, значить, рибалка, а довелось стати кашоваром, і питають, як треба варити суп-жульєн і чорт його батька зна що ще... Я зроду нічого такого не їв і навіть чути не доводилось. І хоч вони славні і саме для бою хлоп'ята, а все таки образа начебто мені.

Зараз ми в наших рідних місцях — і, господи ж боже ти мій, чого тут фріц не накоїв! Серце обкипає кров'ю! Де були сади і хати, там сама чорна земля, бодай та земля Гітлера прикрила. Нашкодили сучі сини, гірше бути не може. Зате ми їм здорово на хвіст наступаємо, аж пишать. Не можу вам про все розповісти докладно, з причин воєн-

ної тайни, тільки думка така, що ви й самі гаразд усе розумієте. Отакі наші справи...“

Виїжджаючи в Башкирію, я взяв Марусю з собою і приставив її у своїх приятельок. Дівчинка швидко навчилася шити й в'язати і пішла працювати в артіль, що виробляла шерстяні речі. Вона дуже тужила за батьком, але з гордощів крилася з цим і тільки раз, коли зведення повідомило, що в Чорному морі потоплено ворожі судна, очі їй заблищали радістю й захватом. Вона встала, притисла долоні до зашарілих щік і вибігла з кімнати.

Минали дні, тижні, місяці. Павло Білоусов писав коли-не-коли: кілька скупих рядків з неодмінною просьбою подбати за доньку, головне, не дозволяти їй пустощів; хай пам'ятає, що вона чесного козацького роду...

День, коли я дістав останнього листа від свого друга, я ніколи не забуду. Того дня я зробив успішну операцію майору-танкісту, і ця удача налила мене вщерть гордістю й щастям. Я відпочивав у своєму кабінеті, вгамовуючи розбурхані думки, коли вахтер подав мені листа. Я зразу пізнав почерк Білоусова—великі, круглі, наче налиті здоров'ям, літери.

Спочатку йшли поклони, як і годиться в солдатському листі, тоді найголовніше:

„Знов я, значить, на тій землі, де жили і труждались наші прадіди. І ту землю добули ми кров'ю і нашим воїнським тяжким трудом. І Москва нам салютувала не дарма. Про себе скажу, що я вже не працюю при польовій кухні, а, навпаки, став мінером і вже маю нагороду від уряду за те, що добре з мінами орудую. Кажуть: „У тебе, у чорта, нюх на міни“. А це не нюх, а уважність і кмітливність—і більше нічого. А мінером я став після того, як попросив нашого гвардії полковника в принагідний момент перевести мене з кухні, куди буде його воля. Він спитав: „Підеш в мінери?“ Я сказав: „Буду радий, товаришу гвардії полковник, і виправдаю це звання, як наказує воїнська присяга“. А він сказав: „Гаразд“. Так воно й сталося. Робота моя досить таки небезпечна, ну, а рибалити хіба безпечно? Тут тобі і шторма, і урагани—держись тільки...“

Ідемо ми на захід, наступаємо фрїцу на мозоль, як вам добре відомо, дорогий товаришу лікар, а скоро наступимо і на горлянку, і тоді кінчимо війну. З тим до побачення, прошу не забувати, а я вас і поготів не забуду“...

* * *

Я бачу, як ти входиш в димний Харків. Ти підіймаєшся на горища, спускаєшся в підвали—виловлюєш звідти

залишені ворогом металеві риби, начинені смертю і руйнуванням.

Я заплющую очі і ясно бачу твоє мужнє, засмагле обличчя і веселий блиск очей і читаю на стіні напис, який виводить твоя рука, важка рибальська рука:

„Перевірено. Мін нема. Білоусов“.

М. Доленго

ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ

Цілюще зілля нам на допомогу
Зелені рученята простягло,
Поцілене відштовхує дуло
І закликає в гості перемогу.

Щоб не баритись їй коло порогу,
Щоб геть на захід бурею гуло,
Щоб день підвів ясне своє чоло
І сорок другого не зрадив року.

Так, ми — союз, ми — спілка всіх зусиль,
І час, і простір — наші певні друзі,
А проти нас напруга мертвих сил...

Не рута, м'ята на живому лузі,
Під вербами, як на Україні теж.
У дружби нашої немає меж.

* * *

Серця гарячі стиснувши суворо,
В сталевий спокій перелився гнів.
Зустрілися — нарада трьох віків —
На грудях мужніх Ленін і Суворов.

Між двох морів розсунувся просторо
Великий степ, немов епічний спів.
Час перемоги там, як плід, наспів,
А здалека зоріли гостро гори.

Востанне ворог сунувся вперед.
Урвалося. Так води каламутні
Збігають, і чернозем їх бере,
Ховаючи у темряві могутній.
... Спів є чи сміється очерет
І череп німця щериться на кутні.

VIII. 1942
Ташкент

НАД РІЧКОЮ

Вона стоїть на синій кручі...
Повільна весняна вода
Спливає вгору, трупи мучнів
Підносячи. Не сон, біда
Тріпоче крилами і кряче
Десь в очереті чи над ним.
— Хай жовтий сморід, чорний дим,
Аби не полум'я гаряче.

І не одна, а ніби дві
На березі ріки старої...
Ударив грім, неначе дзвін
На сполох, розгорнувся роєм
Обурених червоних бджіл.
Махнула рукавом на сході
Зоря.
— Минає час негоді.
Крізь хмари блискавкою стріл.

Як тіні, зсунулись на горах
Лиха наруга, зла покора.

V.1942

СЕСТРИ

Народи й мови народились потім
В об'єднанні племен та говірок,
Як землю висвятив у крові й поті
Великого народу впертий крок.
На півночі старини збереглися
Про князя та його богатирів.
Виходили співати на узлісся,
На відповідь віки чекає спів.
Новгородська й київська Софія
Однакової прагнули краси.
До них тулилась дівчинкою мрія,
Прохаючи:— в майбутнє піднеси.
Первісну єдність нам не повернути,
Новітня, наша хай повік цвіте.
Їй на вінки теж вистачає рути
І щирості— на серце золоте.

14.III.1944

ДОДОМУ

Вона — жива, а ворог гине вже.
Хоч як міцний — нема де крові діти,
Загарбаного він не вбереже.
Мов по хворобі вставши, кличе діти,
Що гостювали в тих сестер її,
Вертатися додому — Україна.
Так повертає з вирію рої
Своїх птахів і весняна гаїна.
Немає листя, чорні дерева...
Взнаки далася білая пожежа,
Та долі — цвіт і молода трава,
А далі простір стелиться безмежно.

29—30.I.1944

В. Владко

ТРАВЕНЬ У КОЛГОСПІ

(Нарис)

Місяць вплив над обрієм великий і жовтогарячий, він немов замислився на хвилинку і потім почав швидко підійматися в небі, і високі верби вниз кидали на луг довгі невірні тіні, а на горі одна за одною мов крокували вишні в білому весняному вбранні, і в солодкому диханні черемухи самозабутньою піснею залівся соловей. Бригадир Василь Микитович з докором виговорював:

— Звісно, твоє діло молоде, і погуляти теж хочеться, це я розумію. А ти от згадай, як наша Варвара Сахно зробила, коли і коні і корови в лісі були зайняті? Ага, схилила голову? А я тобі нагадаю. От, коли вже ясно стало, що з тяглом важко і чекати допомоги нема звідки,— тоді Сахно поговорила з своєю ланкою—і почали вони на собі, мішками, тягати в поле гній. На гору тягати, розумієш? А гора наша он яка висока. І так ось носили і тиждень, і місяць, і півтора. І все на гору, і все на собі. Бо знали добре: якщо не перетягати туди гній, то він так і залишиться лежати, і земля без угноєння буде. Як же тоді п'ятсот центнерів буряка з гектара взяти?.. Ось воно що, га? А ти як?

І раптом його голос добрішає:

— Та гаразд уже, йди. Ну, тільки дивися мені, щоб і на одну хвилиночку на просо не спізнитися!

— Василю Микитовичу, та я ж...

— Іді, іди.

Бригадир тільки й побачив, як майнула біла хустинка дівчини, що втекла за ріг. Він посміхнувся у вуса („що зробиш? Діло молоде, сам таким був... хібащо позаздрити тепер залишилося старому...“) і пішов до контори. Золотаві іскорки його цигарки полетіли за вітром і згасли десь праворуч. Треба йти спати, хоча й добряча травнева нічка опустилася на колгосп імені Фрунзе, хібащо якийсь великий письменник описати її зміг би, цю теплу, запашну, лагідну українську ніч. Та де там і письменникові!

Хрущ густим басом прогудів над головою, тільки що не зачепився ногами за шапку, і полетів далі в своїх власних справах. А місяць тим часом піднявся ще вище, ніби поспішаючи подивитися, що робиться в колгоспі, і що то за вишня стоїть біля самої хати, немов боязко загорнувшись в білу пухову хустину. Ай нічка, яка травнева нічка спустилася на колгосп!

— Доброго здоров'я, Василю Микитовичу! Що довго не спите?

— Така моя справа бригадирська, Дмитро Григоровичу. А ти ж ось теж блукаєш усе?

— А моє діло ще крутіше, бож голова я, Василю Микитовичу. З нарядом у тебе все гаразд? На просо налягати треба, любий друже. Щоб твоя бригада і надалі нікому першості не віддала.

— Це в наших руках. Ти, Дмитро Григоровичу, перехідний червоний прапор сільради міцно тримаєш? Отак і ми свою першість по колгоспу втримаємо. Моя бригада он яка, бач?

Голова побачив міцно стиснений великий кулак. Він засміявся. Розсміявся й бригадир. Побажавши один одному доброї ночі, вони розійшлися, два приятелі, що пам'ятали ще перші роки організації артілі.

Давно це було, ще в 1922 році, коли сюди, в чисте поле, приїхали незаможники і почали будувати свої нові хати, своє артільне господарство. Так з того часу і живе колгосп імені Фрунзе, один з кращих колгоспів Богодухівського району. Чимало води втекло з того часу, старі ще більш постарішали, та й молоді дуже в роки увійшли. А колгосп живе! І навіть німці неспроможні були вбити його, вбити дружну радянську організованість колгоспників.

Грабували, мерзотники, гвалтували, вбивали... яких гарних парубків і дівчат похапали, під конвоем у Німеччину погнали!.. Дмитро Григорович Юрченко зітхнув: згадати тяжко—56 молодих колгоспників німці на каторгу вивезли... Де вони тепер, Мар'яна, Павло, Степан, Христя?.. І раптом він згадав.

Це було в квітні. Виходили корови на весняну оранку, вели їх самі хазяйки. А Василині хотілося поберегти свою корову, не запрягати. Добра жінка, Василина, і хазяйка не абияка, тільки час від часу трапляються і з нею викрути. От, тримається за корову, не дає запрягати. Тоді й зайшов до неї Дмитро Григорович.

— Здоровенькі були, Василю.

— І вам доброго здоров'я, — відповідає. А сама дивиться похмуро: розуміємо, мовляв, навіщо прийшов. Тільки діла не буде, так і знай!

— Що я в тебе спитати хотів, Василю.

— Питайте. На те ви й голова наш.

— Та я по-простому. Чи давно листа від Галі одержувала?

А Галя — донька Василю, яку погнали німецькі кати на каторгу. Подивилася Василю на голову колгоспу — і заплакала, зразу, вголос:

— Галю моя, Галинонько! Серденько мое, тільки раз один і дістала від тебе листівочку, тільки й написала ти в ній, що поки, мовляв, жива, а далі — бог зна... Та чи ж побачу я тебе, слезинко моя рідна!.. Прокляті німці, супостати, смерті на вас мало!..

І отут Дмитро Григорович і сказав Василю про все. І про хліб для Червоної Армії, яка розіб'є остаточно фашистів і визволить Галю, і про весну, і про оранку, і про коней, яких забрали фашисти, і про корів. Не скінчив він іще, як зірвалася Василю з місця, кинулася до хліва, вивела корову:

— Прости ти мене, Дмитро Григорович, прости мене і ти, моя Галиночко! Сама піду, сама орати буду. Не було б корови — сама на собі плуг потягла б. Тільки щоб скоріше німців знищити проклятих, недолюдків окаянних!

Так, велика ненависть у радянських людей зібралася проти німців. Тільки покажи, куди ту ненависть скерувати, кожен гори переверне. Хоча б і корови оті — це теж показник.

МТС добре допомогла колгоспові цього року тракторами. Але й коровами колгосп зорав більше половини землі. І як же орали люди! Норма на дві корови, на плуг — 18 соток. А орали і по 30, і по 35 соток. Дід Чуйко, йому 74 роки, сам вийшов на оранку. І показав таки, як слід працювати.

— Мої сили ще згодяться колгоспові, — сказав він. — Хай молоді з мене приклад беруть. А хлібушко Червоній Армії дамо!

30 соток стало нормою старого Данила Максимовича. Та й інші від нього не відставали.

Якось недавно з міста приїхав сюди товариш один. Дуже цікавився — чому в колгоспі такі успіхи, чим їх, мовляв, можна пояснити. Який такий секрет тут є: і коней, бач, малувато, і корови такі ж самі, як і в інших. А колгосп — попереду.

Секрет усе шукав. А секрета немає ніякісінького. Діло простіше від простого. Люди дружні — це раз. Ненависті проти німців у всіх багато — два. Працювати тому всі, як один, рвуться — три. І знають, добре знають, до чого руки прикласти, де і як кожному працювати — чотири. От і все. Приїжджий товариш спитав тоді:

— Значить, організація праці у вас добра?

Дмитро Григорович посміхнувся:

— Нічого, не скаржимося. Направляємо людей.

Іменно — „направляємо людей“. В колгоспі 4 бригади, в кожній по 4 ланки. Бригадири — надійні колгоспники, хазяї. Ланкових теж старанно добирали, авторитетних, роботящих. А ланкові вже підбирали собі ланки — і по сусідству, і по дружбі. Зате тепер колгосп не знає невиходів на роботу, не знає запізнь. Починають робити рано-вранці, кінчають теж з сонцем.

І думка у людей працює.

Скажімо, корови. Якщо запряги пустити слідом (а так воно найчастіше й робиться по інших колгоспах!) та передня корова спиниться, то стоятимуть і далші. А Дмитро Григорович пустив кожен запряг на окрему прикріплену ділянку. І ніяких затримок за весь час оранки не було.

Ніби й дрібничка, але з таких дрібниць і складається загальний успіх. Все треба було налагодити, врахувати — і громадське харчування під час оранки й сівби, і дитячі ясла для дітей колгоспниць, і час відпустки кожної корови...

І ще важливу умову пам'ятає ще з довоєнного часу звільнений колгосп: не можна уповільнювати роботу, коли кінчається одне діло і починається друге. Закінчили ранні колоскові — зразу ж таки бралися за просо, картоплю, без затримки, без нагадувань. З'явилися сходи буряка — шарувати, знищувати блоху, збирати довгоносіка. Менше слів!

Про що довго говорити, коли треба працювати, коли колгоспний календар і план вказують місце кожної бригади, кожної ланки, кожного колгоспника?

Проведена в колгоспі понадпланова сівба — наслідок точного виконання календаря й планів, економії часу, роботи в полі не за страх, а за совість. А все це разом і є доброю, чіткою організацією праці, яка дозволила колгоспові імені Фрунзе зайняти одне з перших місць в районі і області, засіваючи один за одним понадпланові гектари в фонд Червоної Армії і борючись повсякденно за високий врожай.

Зате й озими в колгоспі були прекрасні, і ярі на славу. Вродився хліб, вродився плановий і понадплановий на

перемогу над німцями, на допомогу країні, на радість колгоспові й колгоспникам!

Отут і весь „секрет“ колгоспу, якого так добивався приїжджий товариш.

Дмитро Григорович поглянув на місяць, що вплив уже майже на півнеба, і знов посміхнувся. Які тут секрети, коли вся справа полягає тільки в тому, щоб скерувати правильною стежкою бажання колгоспників працювати якнайкраще, дати вихід палкій ненависті проти німців-вбивць і грабіжників і гарячому прагненню знову налагодити справжнє радянське, заможне життя?..

І старий дід Чуйко, і бригадир Юрченко, і ланкова Василина Гірка, і дівчина Мар'яна — у всіх їх одна думка:

— Скоріше, скоріше остаточно розбити клятих фашистів, відплатити за все, за вбитих чоловіків, за вивезених силоміць до Німеччини дітей, за зруйнований німцями колгоспний ставок, в якому завжди плів другий величезний місяць, за побиті німецькими танками в колгоспному саду вишні й яблуні, що лише тепер воскресають у пишному білому цвітінні...

Розбити ворога, кривавого й ненависного, щоб жити, жити, щоб щасливими до краю були знову колгоспні травневі ночі, щоб із заливчастими піснями солов'їв у гаю зливалися пісні парубків і дівчат, щоб повною чашею пити радість вільного, радянського колгоспного життя,— як було і як буде!

Колгосп ім. Фрунзе,
Богодухівського району
на Харківщині

К. Гордієнко

ДИТБУДИНОК НА ВУЛИЦІ АРТЕМА

(Нарис)

В дитячий будинок прибуло двоє діток:

— Нашого батька німці вчора повісили.

Дівчинка — кісточки самі — привела братика. Розважна така, з великим життєвим досвідом, розповідала:

— Пішов на село добувати хліба — за саботаж повісили. А хліба не дають. Як жити?

Не зачинялися двері дитячого дому.

Батька завезли в Німеччину, мати вмерла, бездомні діти на люди пішли — сумна повість харківської сім'ї...

На базарі тройко сидить, одне повзе, друге лежить, на люди дітей безпорадна мати винесла, на грудях крейдою вивела: приютіть, добрі люди, вмираю... Мати.

Від базару до депо, вздовж вулиці, густими рядами діти — кволі, немічні. Жальні голоси подають, кличуть свою долю. Знеможено хиляться на камінь.

Безпорадне, немічне, хто нагодує тебе? Знесли люди покотом на вулицях лежать.

Зголоднілі діти, як кроленята, гризуть буряк, моркву, хворіють, вмирають.

Батько в Німеччині з голоду гине, діти тут погибають.

В дитячий будинок прибувала злиденна, осиротіла дитвора.

Діти не діждалися матері — пішла по хліб на село. Матір у полі сніги замітають, замерзала, доходила, лежить клуночок біля неї, діти голодні дома ждуть...

В Харкові настав страшний мор — виснажені люди падали, замерзали на вулицях.

Гнані голодом, брели на села, знесли, ослаблі, засипали в снігах. Тужно сосни гули над нездоленими.

Мати хвора дома жде — серед білого поля двоє дітей сніги замітають — сіли спочивати, знесли, виснажені, замерзали.

В казино нявчала музика, виламувались напівголі танцюристки, пахощі ситої страви спірали дух перехожому, мутили розум; брязчали пляшки, хтиві, відгодовані німці бенкетували.

Разом з німцями — моровиця і голод придавили харків'ян.

Це була система „нового порядку“ — винищення населення голодом. Це навіть вражало самих німців — впертої вдачі горожанин, кріпко збитий — люди вмирають з голоду нескорені, гнівні, непримиренні. Німеччини жахаються як чуми і ніяк не йдуть на послуги до ненависних німецьких „власителів“ — не загнати ні терором, ні голодом. А тим часом ширшав простір для німецького рабовласника-колоніста. Гине велика сила людності. Найбільш вмирали діти.

Колись чудесно впорядковані дитячі будинки Харкова — при німцях стали дитячим крематорієм.

Сюди збігалася осиротіла, бездомна дівчора на порятунк, а знаходила тут свою смерть.

Німці нещадно грабували, вивозили з України добро, а дитбудинки держали на покидьках. На скарги лікарів, вихователюк комендант з подивом відказував:

— Що ви хочете — це ж не німецькі діти!

Лікарі, вихователі — понурі, пухлі, ледве ноги волочили. Ходили по жолудь в ліси, на муку перетирали, буряк домішували, в кого був, пекли перепічки, жили сподіванками. Безсилі, мучені, все, що могли, діяли, аби не вгасав огонь життя в кволіх дитячих тілах. Копали корінці в лісах, дітей годували.

Мало хто з дівчорі від смерті вирвався.

Німці враз, як прибули в Харків, навістили дитячий будинок на вулиці Артема.

Не система виховання, звісно, а багаті комори з харчами, насамперед, привабили німців.

Отьмарився день твій, дитино!

Галасливо, пожадно німці вибивали ногою двері, забірали дитські харчі — мішки цукру, рису, муки, манки, масло, печиво... Брутально штовхали службовців, що з сльозами благали зжалітися над дітьми — не прирікати на голодну смерть. Німці глумилися, глузували з лікарів, няньок, з незрозумілих речей — німецьке серце, що заплило салом, не віда, що таке людяність... Німець нехтує цим словом.

Розігнали годівниць, що годували молочних дітей, — стощені жінки як могли годувати немовлят?

Страхіття „нового порядку“ скоро позначилося на дітях.

Колись веселі, жваві діти, що безтурботно гралися, співали, бігали, раптом відчули своє сирітство. Діти немов оніміли. Сиділи нерухомі, насумрені, мовчазні. З одною думкою вставали, лягали — коли їсти, що їсти?

Колись вередували, перебирали — масла, молока не хочу, дайте огірка, — тепер раді були чорному сухарику.

Дивилсь голодними допитливими очима на засмучених няньок. Чим могла втішити сиріт нянька?

— Чи тобі, дитино, німці хліба дадуть?

Діти поробилися як скляні. Зажовкли, повсихали, на голів пух поріс. Немічно голівка хилиться на ослаблій шиї. Цілий день голодний гвалт і лемент стоїть, вуха глушить.

На ліжковій дитя сидить, мрійно голівкою колише, хилиться, клонить, одні слова затвердило, бездумно вимовляє:

— Борщ і каша, борщ і каша...

Інші пластом цілі дні лежали — тяжко підвести кволе тіло.

Тремтячою рукою на долівці крихітки збирали.

Принесла дівчинці каші тітка, кругом діти руки простягли, — кому дати?

— Поділи на три дні, дитино, — просила дівчинку тітка, — переділися з братиком.

З потайною думкою лягло дівча. Коли всі послули — з'їло враз усю кашу і братику нічого не сказало. Щоб наїстися. Ніч перемучилося, на ранок кишки лопнули — недоварене зерно.

А діти плавом в дитдім пливли. Лікарі, виховательки, няньки чи в силі нагодувати дітей? Кожен шматок доводиться в німця виривати.

А тут нова напасть кинула в розпач людей.

В дитбудинок зайшли гладкі жандарі — бляха на цепу перевиса через груди, запливла салом шия. Виховательок питають:

— Єсть юд кіндер? (Єсть єврейські діти?).

Яка проклята мати дасть на згубу дитину?

Жандарів спровадили, обіцяли за допомогою лікарів виявити.

Жахна вість сколихнула товариство, пригнітила душу. Чорна згадка пропливла перед очима: мати в ночвах тягне по снігу єврейське дитя в гетто на смерть. Поглумилися німці з людей, десятки тисяч матерів з дітьми вигубили. Кожне чесне серце обливалося кров'ю. Наруга над людською гідністю, почуттям.

І діти довідалися, чому приходили жандарі, з жалем обступили знедолених друзів — видно, є ще більше страхіття за голод. Дівчинка Ася няню просить:

— Няню, не віддавай мене німцю, я буду дуже мало їсти, зовсім мало, я не буду нічого їсти, я буду вам і долівку мести і посуд мити, де мітла?

Жінки розплакалися, цілували, ласкали смуглясте дівчатко, тричі дороге. Ясні оченята, слухняне, говірке, здібне, миле.

— Я візьму дівча додому, в мене є борщ,— сказала няня.

— Я візьму хлоп'я, в мене є каша,— сказала друга.

Якось людська рука змінила імена в списках.

Благословенне материнське серце, що в тяжку годину, як сонце, зогріло нездолене дитя.

Хто осягне, скільки горя випила лагідна, чутка серцем мати? Земний уклін тобі, мати двохсот дітей! Перемучилася, перемліла душею, не в силі врятувати дітей від смерті.

Гнітюча, безвідрадна година, придавлені люди.

Діти щодня гинули з голоду. Лише в самому травні 1942 року в дитдомі вмерло 242 дітей.

Ми переглядаємо страшні списки. В графі „причина смерті“ лікарські помітки: „виснаження... безбілкова набряклість... глибоко порушене харчування“... Все те, що зветься — голодна смерть.

Півтори тисячі дітей німці виморили голодом в одному дитдомі, що на вулиці Артема.

В перші дні звільнення Харкова ми навістили дитячий будинок на вулиці Артема.

Бліді, виснажені лица радо світяться.

— Як ви вижили, дорогі?

Святий радянський хліб об'явився в дитячому домі. Ситі харчі. Люди плакали. Дивний світ загравав в дитячих очах.

Спокійно, зосереджено їдять, виступають хрящики на змарнілих лицах. Незвичне видовисько—не кидаються жадно. А хліб, якщо няня не вглядить, ховають під подушку—по крихітці, обережно хліб беруть, щоб довше їсти—ласощі.

Навіть мед, благословенний кришталевий мед на щедрому дитячому столі очі вбирив, дух затагував...

І вже часом можна почути:

— Лесік, чому не поїв компот?

Колись, при німцю, миски вилизували.

З рушника крупинку хватали.

Неосяжний, дивний світ!

Проте не можна сказати, щоб дитина нездатна відрізати світло й тьму.

— Тепер нам хліб з маслом дають, яечко, мед, а при німцях макухою суп заправляли, давали кінське просо, або насіння облите гасом...

Хоч би які малі діти були, а знають:

— Німці—це голод, муки, смерть.

Погожого вересневого ранку головний лікар Лідія Васи́лівна з лагідною усмішкою, немов здивовано, розкрила рояль. Ясна, плавна музика роздалася, розлилася в домі, сповнила радості мучені серця... Стояла над могилою жінка, — тепер замріяно прислухалася до чарівного голосу життя.

Знов гомін, співи бринять в дитячому будинку. І вже дитяча іграшка стала принадою і дорогою. Ожили, пробудилися жарт і пустощі. Няню Пашу звать — „Няня Каша“. Вигадлива дитяча голова! Піснею стрічають день.

Пахощі страви — наймиліша музика нещодавно була. Ні казка, ні вірш, ні малювання — ніщо не миле. І дорослі опали силою. Туманіли кольори, зливались в дитячих очах, все померхло, все потьмарилось.

Дивний світ знов настав. Яскраві барви мигтять, веселять око.

Діти сиділи на ганку, дивилися на сонячну вулицю. Острі очиці заблищали — діти побачили червоного бійця.

— То мій дядя, — сказала дівчинка.

— Ваш, дітки, ваш!

Діти знають, хто позбавив їх німецького страхіття, мук і смерті.

Діти гукають до бійця, надто охочі завести розмову.

— Далеко німця прогнали?

— На той світ...

— Не вернеться?

— Ні!

Діти втішають, веселять батьківське серце, ясна посмішка набігла на завітрене лице бійцеві, він не міг проминути дитячого будинку.

Дітвора радо стріла бійця, тонкими рученятами, як плющем, обвила, обкрутила, повисла, здавила, цілувала, обіймала. бавилась, ніжила, пестила, голубила, сіпала.

О, діти знають, хто вернув їм любов до життя, принаду і чари вересневого дня. Слався, визвольна година! Розкривайте двері! Заходь і до нас, дорогий, довгожданий гість!

Діти обсіли бійця, розглядали зірки, погони, зброю. Просили показати наган і кулі, і компас, і годинник.

П'ятирічного Валерика Лишка, батько якого червоний командир а мати — невільниця в Німеччині, найбільш цікавить, як з нагана можна німця вбить.

„Слава Червоній Армії“ — заспівали діти піснею бійцеві, може не зовсім влад, проте від щирого серця. А якби ви знали — нишком при німцях піснею вівчали, щоб зустріти визволителів своїх. А якби ви знали, як раділи діти, коли

наша Червона Армія прийшла — отак раділи — як можуть радіти діти? — стрибали, кружляли, вертілись, ляскали в долоні — одне слово не знали, як виявити свою радість. В рукав співали тишком-нишком при німцях. Не так співали, як слова визвольні проказували. А тут, раптом, на всі легені заспівали 23 серпня — славу Червоній Армії.

Бійцеві діти розповіли безліч скарг, аби тільки слухав, — що німці жадні, ой, які жадючі. Кидали бомби на нас, а ми ховалися в підвали...

— Мою маму повісили...

— Не хотіла йти на окопи...

— Повні підвали мертвих дітей були...

— Щодня машинами возили, ховали...

Звичними словами розповідали діти про страхіття німецької сваволі, і це найдужче вражало бійця, морозило кров йому.

— Німці їдять молоко, масло, а нам чому не дають?

— Мордаті, як кабани, жирючі!

— Зірку німцю покажеш — він застрелить!

Діти навперебій намагалися переказати всі новини.

— В нашім дворі дерево зрубали, тополя велика росла.

— І коня забрали.

— Якщо червоного бійця поранять, то ми злічимо.

— Німця ми заріжемо.

— Німець — тараканище...

Потайним прагненням жили діти — червоні прапорці в палаті виставляли — розуміючи одне одного без слів. А може і домовлялися проти спільного ворога об'єднатися, почім знать?

Діти роздивлялися пошрамоване лице бійця, дороге, миле, тільки чому посмутнілий він?

— А медаль за що дали тобі?

— За одвагу.

— Багато німців вбив?

— Бачу, що мало, — в глибокій задумі сказав похмарний борець.

А бійцеві, певне, ніяк не взогад, де діти ховали червоні прапорці і Сталіна портрет? — В книзі. Ось він, дорогий, рідний — в чистому дитячому серці!

Сумну повість няня бійцеві розповіла про дні німецької неволі. Діти на світ не могли дивитися, очі гнояться, болять, вранці злипаються, діти не могли розплющити очей. Промивали борним розчином. А тепер за два тижні ожили діти, звеселіли.

Потім діти зняли з бійця пілотку, зачали приміряти, собі на голову вдягати, мало не посварилися — пілотка одна, а дітей багато.

Боець із с'умом дивиться на тоненькі, рахтичні ніжки,
роздуті животики.

Оживайте, дорогі, любі, набирайтесь сили!

Стурбоване, схвильоване лице бійцеві.

Няня привітно бійця виряджала:

— Хай щастить вам в бою!

Діти довго стояли на ганку, стежили, як зникав боець,
що діти так зріднилися з ним.

Харків, 1943 р.

Ю. Шовкопляс

ВИСОКЕ ПОЧУТТЯ

(Нарис)

Про солдатську дружбу, що сильніша за смерть, чимало ходить оповідань, багато складено пісень. І ще будуть пісні і легенди, та навряд чи зможуть вони колись розповісти нам про цю дружбу все.

Незліченні її прояви. Щодня і сохвилини творить вона свої величні діла. Та, як усяке щире, невід'ємне від серця почуття, вона скромна й мовчазна. Часто воїн просто не помічає в собі її постійної присутності, як не помічає ударів свого серця.

Щоб допомогти товаришам, виручити їх з біди, воїн забуває про смертельну небезпеку, що підстерігає звідусіль його самого, і вершить часом неймовірне. Та чи вважає він сам це за подвиг? Адже подвиг — це щось таке, що перевищує сили людини. А він зробив тільки те, що веліли йому обов'язок і власне серце. Хіба кожний на його місці не зробив би те саме? Отже, і розмовляти тут майже нема про що...

Так думав і лейтенант Андрій Демехин, ведучий групи штурмовиків. Йому було не по собі, коли трое навперобій щосили тисли йому руки, плескали по спині, по плечах. Молодший лейтенант Володимир Мілонов, його повітряний стрілець Хирний, а надто гвардії молодший лейтенант Стопа, якого він, Демехин, бачив сьогодні уперше в житті. Тільки вийшов він із літака, як усі вони налетіли на нього... і пішло!

А що, власне, він зробив?

Ну, повертались вони до себе після штурмовки ворожого аеродрому.

Штурмовка була проведена відмінно. Зенітки, правда, перешкоджали, але кінчилося все гаразд. А винищувачам, що прикривали їх, робити було нічого: штурмовка була така несподівана для німців, така навальна, що жоден „Мессер“ не встиг піднятися в повітря. І коли повертали додому, весь німецький аеродром був щільно запнутий чорним димом, звідки вихоплювались високі язики вогню.

Повертались утрюх: Демехин і його ведомі—Мілонов та Ключев. Настрій у всіх був найчудовіший.

Пролетіли кілометрів п'ятнадцять.

Раптом перед Демехиним, вихопившись із хмар, промиготіла смуга полум'я. Падав підпалений літак. І на крилі його червоніла зірка—така ж яскрава, як полум'я... Винищувач. Один з тих, хто не раз виручав і Демехина, і інших штурмовиків, приймаючи на себе скажені атаки „Мессерів“. Що пілот загинув—в тому майже не було сумніву. Надто швидко падав літак...

Демехин все таки оглядівся. Визначити на карті місце падіння винищувача, доповісти командуванню про його загибель,—тільки це тепер, на жаль, він і міг зробити.

Рівний, укритий засохлою травою степ довкола. Внизу, мало не під літаком, чорною ниткою простягся манівець. І видно три невеличких села. Одне зовсім близько, два—трохи далі. Там ще сидять німці...

Від радісної несподіванки Демехину на мить перехопило подих. А його руки й ноги самі собою зробили те, про що він не встиг ще й подумати. Його „Іл“ почав плавко знижуватися, описуючи над пустельним степом коло.

Коло самої землі охоплений полум'ям винищувач несподівано вирівнявся, спланував понад манівцем, приземлився на живіт і поповз по землі, розплескуючи в обидва боки розквашену недавніми дощами чорноземлю. Потім із полум'я вискочила людина і, одбігши трохи, почала похапцем збивати руками вогонь з комбінезона.

Радість свою Демехин притамував так само рішуче, як і жаль. І для неї зараз не було часу, як і для зайвих думок. А втім, подальше здавалося таким очевидним, ніби Демехин давно продумав і вирішив усє. Це був його сто п'ятнадцятий бойовий виліт.

Один короткий погляд у бік найближчого села. На його околиці з'явилося кілька верхівців. Вони щодуху мчать до палаючого літака.

Дарма! Мілонов і Ключев близько їх не підпустять.

Другий погляд—на своїх ведомих. Треба передати їм своє рішення.

І тут Демехин побачив, що Мілонов уже випустив на своєму літаку шасі й упевнено заходить на посадку.

Включивши радіо, Демехин промовив:

— Правильно, Володю... Тільки, приземлившись, одразу ж вирулюй на манівець. Там ґрунт твердіший, легше буде стартувати.

І розвернув свій „Іл“ назустріч надто похапливим німцям. Але кутком ока стежив за літаком свого бистрого друга.

Мілонов приземлився, як завжди, чудово. Але, торкнувшись землі, його літак раптом розвернувся вправо більше ніж на 180 градусів і враз спинився. Ясно: в праву „ногу“ літака ще над ворожим аеродромом потрапив осколок земітки, а Мілонов цієї дрібниці не помітив. Піднятися в повітря Володя, отже, не зможе... А тут, як на зло, з дальнього сільця виїхала автомашина — теж поспішає до місця події.

Ну-ну, захопити трьох радянських льотчиків — не так це просто!

В голові Демехина все промайнуло швидше, ніж його губи встигли вимовити одне коротке слово:

— Чорт!..

Знов навіть легкої тіні сумніву не з'явилось у ведучого. Він сказав Ключеву по радіо:

— Доведеться тобі, Петре, самому справлятися з німцями. Затримай їх хвилин на п'ять.

Радіозв'язок був односторонній. І Ключев у відповідь коротко помахав крилами: *есть*, мовляв.

Демехин приземлився, як і хотів, майже коло манівця. Але вирулити на дорогу йому не пощастило: важкий його літак загруз у болоті, лише на кілька метрів не дотягнувши до смужки відносно твердого ґрунту. Поблизу догорав винищувач. Поруч нього задимів „Іл“ Мілонова, підпалений льотчиком, щоб ворогові нічого не дісталося.

Зараз же до Демехина підбігли Мілонов, Хирний і незнайомий льотчик в обгорілому комбінезоні, з обпаленим лицем. Мілонов широко розмахував руками і, намагаючись перекричати гуркіт демехінського мотора, казав винищувачу:

— А що, казав же я вам, що ми тут не залишимось!

Незнайомий льотчик з сумнівом поглядав на „Іл“.

— Андрій Демехин усіх забере! — зрозумівши його, закричав Мілонов. — Полетимо з усіма вигодами. Як на „Дугласі“!

Демехин перебив свого надто балакучого друга:

— Спершу треба витягти літак на дорогу. І колеса он почистити.

— Це ми миттю... Ну, взяли!

Та то була зовсім не легка робота — голими руками відколувати від коліс шасі величезні грудки липкої грязі, а потім допомагати моторові тягти літак до манівця.

Між тим кулеметні черги Ключєва, який кружляв на бриючому польоті, лунали чимраз ближче. Щоправда, верхівців йому пощастило спішити, а їх коней розігнати по степу, авто пощастило загнати до якоїсь канави. Та автоматників, що їхали на тому авті, Ключєв розстріляти не зміг. Вони настирливо просувались уперед... Вони були вже за якихось двісті метрів... Вони вже відкрили безладний огонь...

На щастя, в цю хвилину „Іл“ вирулив на дорогу. Демєхин зараз же скомандував:

— Лютчики,—до кабінки стрільця! Стрільці,—на шасі!

А коли всі розмістились, заревів мотор. Поволі зрушив з місця важкий літак. Він довго біг дорогою і, нарешті, таки відірвався від неї. Розворот. Прощальна черга по німецьких автоматниках, що перед тим піймали облизня. А через чверть години—рідний аеродром.

От і все. І розповідати тут майже нема про що. Хіба цього не зробив би кожний інший лютчик на його, Демєхина, місці?

... Ми розповіли про це не тому, що лейтенант Андрій Васильович Демєхин, нині Герой Радянського Союзу, не правий. Кожний лютчик, не замислюючись, зробить те саме. Кожний воїн не побоїться віддати своє життя за тих, хто поруч з ним б'є лютого ворога. В кожному бо солдатському серці ясным вогнем палає високе почуття воїнського братерства, солдатської дружби.

Та часто ми не помічаємо цього почуття в собі, як не помічаємо й ударів свого серця.

Діюча армія,
1944 р.

В. Гавриленко

ПАРТКВИТОК

О земле, велетнів роди!

Павло Тичина

Цей партквиток ми витягли із задубілих пальців політрука Спартак Желізного. Обгоріла зверху, маленька книжечка всередині була непошкодженою. Коли ми обережно розгорнули аркушки, зліплені запеченою по краях обкладинки кров'ю, з невеликої фотокартки на нас глянуло знайоме обличчя безстрашного комісара знаменитої роти розвідників шахтарської дивізії Провалова.

З сумом вглядався кожен у риси дорогого обличчя, немов силкуючись назавжди запам'ятати пронизливий погляд цих сміливих очей. Фотографія була не з першокласних, але енергійний вираз знімка дуже вірно відбивав вдачу загиблого героя.

Партквиток з рук у руки обійшов коло і знову ліг на стіл. Не умовляючись, поійняті якимсь єдиним внутрішнім поривом, ми всі підвелись і мовчки схилили голови.

— Ось як вмирають більшовики, — сказав секретар дивізійної парткомісії. Не так словами, як інтонацією свого голосу він висловив наші думки, наше захоплення безсмертним подвигом героя.

* * *

Перед війною Спартак Желізний був головою промартілі ім. Чапаєва у Коломацькому районі на Харківщині. І тепер тут є чимало людей, які добре знають його по роботі і в житті. В Коломацькому районі живе його дружина Антоніна Михайлівна, син Олександр і дочка Валентина.

Коваль з професії, Желізний став непоганим господарником. Особливо ретельно виконував він замовлення Червоної Армії. Політрук запасу, Спартак вважав своє перебування на „гражданці“ тимчасовим. Душею він завжди був військовим.

В перший день війни, з чемоданчиком в руках, в повному похідному спорядженні, Желізний з'явився до райвійськома-ту. Але тут його чекало розчарування. Желізному запропо-нували повернутися до своїх справ і чекати на повістку.

— Коли буде потреба, ми вас викличемо, — умовляв Спартак військовий комісар.

За якийсь час Желізному пощастило домогтися свого. Його відправили на курс при Харківському військово-політичному училищі. Після закінчення курсів він дістав призначення і виїхав на фронт.

Частина, куди прибув Желізний, уперто стримувала шалений натиск ворога. Переважаючі сили німців оточили її. Спартаку Желізному довелося з невеликим загonom червоноармійців з боєм пробиватися на з'єднання з нашими військами. Так він потрапив у дивізію шахтарів, яка на початку жовтня виступила на захист Донбаса.

Політрука Желізного було призначено комісаром розвідроти дивізії. Незабаром він став душею всієї дивізійної розвідки. Найбільш відповідальні й небезпечні завдання завжди брав на себе політрук Желізний. Відвага й сміливість в бою, військова хитрість і зухвалість у розвідувальних операціях раз-у-раз забезпечували йому успіх.

Комісар Желізний по-батьківському піклувався про бійців, дбав, щоб вони були одягнені, вчасно нагодовані. В запеклих сутичках і найскладніших обставинах Спартак стежив за тим, щоб поранених виносили з поля бою. Часто сам подавав у тому приклад.

Коли в одній операції розривом міни був приглушений старшина роти Хацко, Желізний ніс його на плечах понад півкілометра, відбиваючись від ворогів, що насідали з усіх боків. Так комісар Желізний врятував життя не одному своєму розвідникові.

Одного разу загін, очолюваний Спартаком, вскочив уночі до ворожої траншеї. Розвідники діяли штиками, кинжалами, прикладами. Наскок був такий навальний і нестримний, що німці були вибиті з двох ліній окопів і покидали в них всю свою зброю. Желізний блискуче виконав своє завдання — повернувся з великими трофеями і захопив „язика“.

Залізна воля безстрашного комісара цементувала волю всієї розвідроти. Діяти як Желізний, бити ворога як Желізний — стало бойовим гаслом, традицією розвідників-шахтарів.

5 грудня 1941 року Спартак Желізний з групою своїх бійців брав участь в нічному бою. Розвідники сміливо рушили вперед і щільно підійшли до німецьких окопів. Але стрілецька рота, що мала підтримати їх, відстала. Вже починало сіріти. Німці побачили, що проти них діє зовсім незначний загін, і оточили групу Желізного нищівним вогнем.

Ще на початку бою Желізний був поранений осколком міни в ногу. Бинт, яким нашвидку його перев'язали розвідники, давно почервонів від крові. Але комісар продовжував керувати своїми бійцями.

Люди падали один за одним. Становище ставало дедалі безнадійним. Тоді Желізний сказав своєму улюбленцю, п'ятнадцятирічному зв'язному Юрі Рязанову:

— Пробрерись в тил і скажи, що ми будемо битися до останнього. Німці дорого заплатять за мое життя...

Плачучи, Юра Рязанов попросився із своїм комісаром, він знав — більше не побачить його живим. Що було далі з Желізним і його товаришами — ми взнали тільки через три місяці, коли після березневих боїв було відбито німців з місцевості (село Княгинівка), де загинув комісар.

Сніг на пагорках вже почав танути, коли на схилі невеликої висоти був знайдений труп Спартака. Навколо нього лежали тіла його бойових товаришів.

Поскидавши шапки, ми мовчки дивились на тіла героїв, немов підтяти в навалному прямованні вперед. Навіть смерть не могла приборкати пориву відважних, і мертві вони були грізні в своїй згуртованості й невгамовній упертості...

Коли тіло Спартака звільнили від снігу, ми побачили, що воно все обгоріле. Голова, шия, груди — обвуглились, спід зчорнілих м'язів виднілися обпалені ребра. Ліва, міцно стиснута в кулак, рука застигла в рухові, немов Желізний силкувався поцілувати в ці останні хвилини щось дорожче за життя. Права рука лежала вздовж тіла, наче з неї щойно випав пістолет, з якого відстрілювався до останнього патрона Желізний.

Крок за кроком перед нами постала картина останнього бою комісара. Ворожа куля пробила йому ший. Але рана була не смертельна. Желізний продовжував відстрілюватись від німців з пістолета. Однак з кожним пострілом все менше патронів, все більше виснажуються сили. Осатанілі гітлерівці кидаються на Спартака. Він ще живий. Німці б'ють Спартака прикладами, топчуть ногами, ріжуть ножами. Потім обливають бензином і запалюють. Живе тіло корчить від нелюдського болю, м'язи зводять судорога нестримними страждань. Але ніякі муки, ніякі тортури не спроможні розтулити міцно стиснуту в кулак руку. Напівобгоріла, піднесена вгору, вона немов промовляє: вороги не здолали мене...

В медсанбаті з обгорілих пальців Желізного стягли залитий кров'ю, з напівзотлілими краями його партійний квиток. Всі з невимовним хвилюванням розглядали цю

невелику червону книжечку, з якої дивилось просте, але сповнене енергії й рішучості обличчя Спартака Желізного.

Желізного ховали на шахті 7/8, де тоді стояв штаб дивізії і розвідрота. Тіло комісара виставили у дубовій труні в клубі шахтного селища.

Бойові товариші комісара стояли в почесній варті. Довгою чергою йшли повз труну жінки, старики, діти, щоб глянути на того, чие ім'я стало символом, подвиг якого ставав легендою, що переходила з уст в уста.

Літній шахтар, старий вибійник прийшов із своїм онуком.

— Дивись, Павлику, — сказав він хлопцеві, — ось яких велетнів родить наша українська земля!..

Над свіжою могилою, міцно стиснувши гвинтівки, застигли у грізному мовчанні шерехи бійців. З строю вийшов розвідник Чичоткін.

— Прощай, дорогий комісар, — сказав стиха він. — Ти переміг своїх мучителів. Вони вбили тебе, але їм не втекти від нашої жорстокої кари!

Тричі пролунав бойовий салют, як останнє слово над могилою друга, як непорушна клятва у нещадній відплаті ворогам.

* * *

Дорогий земляче, що читаєш ці рядки!

Може, колись у пантеоні героїв Вітчизняної війни ти побачиш партквиток № 2356418. З ним жив, боровся і загинув за справу Леніна — Сталіна харків'янин, Герой Радянського Союзу Спартак Желізний. Ця маленька закривавлена книжечка розповість тобі краще, ніж грубезні томи, як бились за батьківщину, як вмирали за щастя народне вірні сини більшовицької партії.

Харків,
23 липня 1944 р.

Майор Семен Сумний

ГВАРДІЙ ЛЕЙТЕНАНТ ЄВДОКІЯ СИТНИК

1

Її звали ласкаво Дуся. Часто 'додавали „наша Дуся“. Чимало бійців і командирів у листах додому славили світлий розум і гаряче серце дівчини з Полтавщини.

Дуся Ситник прибула в кавалерійський полк військовим фельдшером. Тільки 18 років минуло їй на початку війни. Просто з шкільної лави кременчуцької фельдшерської школи, розпрощавшись з старою матір'ю, вона пішла воювати. Після першого ж бою солдати прославили відвагу дівчини. Згодом багато учились у неї мужності і презирству до смерті — високим властивостям більшовика і воїна.

Ми пам'ятаємо гарячі бої за село Василівку у січні 1941 року. Вісім разів воно переходило з рук в руки. У найнебезпечніші місця, то бігом, то плазом, на поклик ранених пробиралась наша Дуся. Перев'язувала, теплим словом підбадьорювала козака, пильно озираючись, розв'язувала санітарно-тактичне завдання — куди і як краще винести бойового товариша. Подавала команду санітарам, а сама, не гаючись, повзла до іншого бійця, що кликав на допомогу.

У цьому бою під Василівкою Дусю поранило в руку. Вона тут же під вогнем сама себе перев'язала і до кінця не покинула поля бою.

Закінчився бій. Командир полку подякував Дусі, потиснув їй руку. Вона зморщилась.

— Що з вами?

— Трохи болить, — відповіла Дуся, — мене в руку поранило...

Під селом Титівка, на горі, над річкою, засіли гітлерівці у дзотах. Підступи до села здавались неприступними. Два дні точився бій. Героїзм, завзяття гвардійців, прагнення за всяку ціну виконати бойове завдання увінчались успіхом. На третій день, форсувавши річку, обхідним маневром увірвались наші частини у село з східної околиці.

Зав'язався вуличний бій. Хату за хатою, очищали гвардійці вулиці Титівки. Та у центрі з міцних укріплень німці посилили свій вогонь і примусили наших бійців залягти.

Тоді почули наступаючі мужній голос дівчини:
— Лежачи, війни не виграєш. Вперед, і я з вами !..

Підвелась Дуся, гнівна і відчайдушна, готова на смерть і на подвиг. За нею підвелись ескадрони.

Як завжди, бачили її того дня в найнебезпечніших місцях. Здавалось, вона була всюди. Тільки крикне ранений „Дуся“, вона вже біля нього, перев'язує, рятує, виводить спід близького вогню і, не відпочиваючи, знову кидається у бій.

Так день за днем у боях і походах зростала слава мужнього гвардійця Євдокії Ситник.

2

Вона прийшла до командира полку і подала рапорт. 18-річна комсомолка просила довірити їй клинок і автомат, щоб битись за визволення батьківщини. Командир частини відмовив. Де це видано, дівчина і — на тобі, кавалерійський командир.

Зажурилась Дуся та добралась до командира дивізії. Саме тоді приїхав командир корпусу, славнозвісний генерал Крючонкін, старий будьоннівський кіннотник. Генерал глянув на Дусю лагідно, по-батьківськи всміхнувся і мовив:

— Дочко, тяжко буде тобі, не витримаєш, гляди, скандалишся.

Пристрасно заговорила Дуся. Чи не про її прабабок писав Тарас Григорович, що жінки навіть з рогачами пішли у гайдамаки битись з польською шляхтою за свої права? Чи не Ганка Чапаєвська у 18 років, ставши за кулемет, билася з ворогами батьківщини? Хіба мало наших дівчат-льотчиків, що люто громлять ворога? А що кінь? Так хіба кінь складніша „машина“, ніж літак?

— Рука у мене міцна, рубати вмю; око — зірке, ворога не впущу. Коня люблю і верхи їду, що самі товариш генерал не раз хвалили мене, козаком величали. Я виправдаю себе.

І стала Дуся Ситник командиром шабельного взводу. Красунь-вершник з золотим шовковим чубом спід ловко надітої кубанки, з чіткою командирською мовою.

Військовий фельдшер Євдокія Ситник у боях і походах придивлялась і прислуховувалась до своїх бойових командирів. Вона засвоїла кращі властивості кавалерійського начальника.

Відважна в боях, невтомна в походах, вона в часи дозвілля та відпочинку підносила військову здатність свого взводу. Дуся учила й сама училась у свого бойового активу. Раділи

старші командири, бо успішно командувала і билась гвардії лейтенант Євдокія Ситник.

По праву пишалися нею. Бойовими ділами вона прославилась силою радянської зброї. Її так і величали: „гордість нашого полку“. Бувало, приїжджають у взвод до Дусі високі начальники. Перевіряли коней і зброю, перевіряли взвод у наступі й обороні і незмінно вітали командування з талановитим командиром.

Бійці шире любили гвардії лейтенанта. Любили за командирську вимогливість і зворушливе піклування про кожного солдата, за мужність і уміле командування.

— З таким командиром, як наша Ситник, легко воювати, — раділи бійці її взводу, бо знали, що нікого не віддасть на поталу і в бою не підведе.

3

У квітневий день 1942 року спішені ескадрони повели наступ на село Кут, що у Старо-Салтівському районі на Харківщині. Як завжди, взвод Євдокії Ситник був у перших лавах наступаючих.

Ось і село поблизу лісу. Треба почати атаку. І почули бійці:

— За Україну, за рідну Полтавщину! — І в атаку кинувся взвод.

Героїчно бились відважні гвардійці, нищачи ненависного ворога. Ще трохи і — перемога.

Та ось у розпал бою героїчна дівчина командир ніби спіткнулась — упала. Ворожа куля влучила в голову. Розметався золотий чуб по білому снігу, і багряний струмочок крові потік дівочим лицем.

І не стало Євдокії Ситник. На харківській землі, у боях за батьківщину загинула дівчина з світлою головою і чесним серцем.

... Ми віддавали останню шану героїні. У селі Вікніно, що недалеко Кута, ми ховали дівчину. Засмучені стояли ескадрони. Ми бачили сльози на очах у багатьох вершників: такого командира втратити.

Пролунала команда:

— Ескадрон, підготувитись. Салют залпом, плі!

Гвардійці востаннє салютували гвардії лейтенанту Євдокії Ситник.

Пришло визволення. Наближається перемога над проклятим ворогом. За цю перемогу билась до останнього подиху наша Дуся і завоювала право на безсмертя. Хай

плаче і пишається мати у селі Бреусівка Козельщанського району на Полтавщині, що породила таку дитину. Благословенна будь земля, що виховала таку мужню патріотку. І пісня, складена вершниками гвардії лейтенанта Євдокії Ситник у день її героїчної загибелі, хай залунає по українській землі:

Час надійде, зацвіте Україна,
Здобувши свободу і волю в бою.
Вона не забуде твій подвиг, дівчино,
І вірність твою, і відвагу твою.

З М І С Т

	Стор.
М. РИЛЬСЬКИЙ. Ясна година	3
П. ДОРОЖКО. Над Харковом новий зайнявся світ. Вірш . . .	4
О. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. День перший. Нарис	5
Д. КАНЕВСЬКИЙ. Моему Харкову. Вірш . . .	11
Я. ГРИМАЙЛО. Ті, кого шукав. Повість	12
Н. ЗАБІЛА. Мій Харків. Вірші	47
В. ВЛАДКО. Голос у темряві. Оповідання	53
Ціна життя. Оповідання . . .	59
К. ГОРДІЄНКО. Сильніше смерті. Оповідання .	67
Дружина. Оповідання	70
М. ЧЕРНЯКОВ. Мій товариш фронтовий. Вірші .	76
О. ДОНЧЕНКО. Помста. Оповідання	82
Двое. Оповідання	88
І. НЕХОДА. Рябина. Вірші	96
М. РОМАНІВСЬКА. День зайнявся. Оповідання . .	103
Ю. ШОВКОПЛЯС. Цікавість. Оповідання	108
Р. БРУСИЛОВСЬКИЙ. „Перевірено. Мін нема“. Оповідання	111
М. ДОЛЕНГО. Цілуше зілля. Вірші .	115

В. ВЛАДКО. Травень у колгоспі. Нарис	118
К. ГОРДІЄНКО. Дитбудинок на вулиці Артема. Нарис	123
Ю. ШОВКОПЛЯС. Високе почуття. Нарис .	130
В. ГАВРИЛЕНКО. Партквиток. Нарис.	134
С. СУМНИЙ. Гвардії лейтенант Євдокія Ситник. Нарис.	138

Відповідальний редактор
В. ВЛАДКО

БЦ07217.   Зам. № 3971.   Тираж 8000.   Друк. арк. 9.
В одному друк. ар. 46.000 зн. Підписано до друку 18/VIII—44 р.

Харків. 4-та друкарня „Трансжелдориздат“

